

Σχολή Κοινωνικών Επιστημών και Ψυχολογίας
Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Τμήμα Κοινωνιολογίας
Π.Μ.Σ. «Κοινωνιολογία»

Διπλωματική εργασία

Εργατική τάξη και πολιτική πρωτοπορία: Η σχέση της σύγχρονης εργατικής τάξης με την πολιτική πρωτοπορία της ως ζητούμενο, μέσα από το πρίσμα της μαρξικής θεωρίας

Γερονικολός Αθανάσιος
Α.Μ.: 3312Μ005

Επιβλέπων καθηγητής
Χρύσης Αλέξανδρος

Αθήνα 2015

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....	4
Η παραγωγή ως κριτήριο για έναν μαρξικό ορισμό της εργατικής τάξης.....	11
Η συγκρότηση της εργατικής τάξης ως συλλογικό υποκείμενο στη μαρξική σκέψη.....	35
Η σύγχρονη εργατική τάξη και η σχέση της με την πολιτική πρωτοπορία	58
Επίλογος.....	82
Βιβλιογραφία και αρθρογραφία.....	85

Εισαγωγή

Ο σύγχρονος καπιταλισμός βρίσκεται αντιμέτωπος με μια βαθιά κρίση, η οποία αποτελεί τον πυρήνα των κοινωνικών εξελίξεων, τις οποίες και έρχεται να αναδιαμορφώσει με βίαιο τρόπο. Μέσα από μια σειρά αναδιαρθρώσεων, ιδιαίτερα από τη δεκαετία του '90 και μετά, προσπάθησε να διαμορφώσει ένα εργατικό υποκείμενο με νέα ποιοτικά χαρακτηριστικά, πιο πολυάριθμο και πιο πολύμορφο, χωρίς δικαιώματα, αλλά με περισσότερες γνώσεις. Ο στόχος ήταν να μπορέσει να αντιμετωπίσει με καλύτερους όρους τον διεθνή ανταγωνισμό, κυρίως μετά την κρίση του 1973-1974 και την ανησυχητική πτώση του μέσου ποσοστού κέρδους. Έτσι και η σημερινή κρίση που γεννιέται και αναπτύσσεται στην καρδιά του συστήματος, παίρνει χαρακτηριστικά κρίσης υπερσυσσώρευσης, όπου το κεφάλαιο δεν μπορεί να εκμεταλλευτεί την εργασία, στο βαθμό εκείνο που απαιτεί η ομαλή λειτουργία του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.

Όσα αντεργατικά μέτρα κι αν εφαρμόστηκαν και όσο κι αν διογκώθηκε ο χρηματοπιστωτικός τομέας, δεν ήταν αρκετά για να αποτρέψουν ούτε την πτωτική τάση του μέσου ποσοστού κέρδους, ούτε την καθοδική πορεία της οικονομίας. Θα μπορούσαμε, μάλιστα, να πούμε ότι η κρίση δεν είναι ίδια για το κεφάλαιο και ίδια για τους εργαζόμενους, ούτε όμως ότι υπάρχει κάποια λύση για το ξεπέρασμα των αδιεξόδων που δημιουργεί. Για την αστική τάξη, κρίση σημαίνει συρρίκνωση της κατανάλωσης και της εμπορικής ροής, αδυναμία ιδιοποίησης της υπεραξίας, και μια σειρά νέων αντεργατικών μέτρων, προκειμένου να αυξηθεί η παραγωγικότητα της εργασίας και να αντισταθμιστούν οι απώλειες του κεφαλαίου. Από την άλλη μεριά, οι εργαζόμενοι και η νεολαία, βιώνουν την κρίση εξατομικευμένα, με το φόβο της απόλυσης να κρέμεται πάνω από το κεφάλι τους, την εργοδοτική τρομοκρατία να εντείνεται στο έπακρο, με την καθημερινή συρρίκνωση του πραγματικού τους εισοδήματος και τη συνειδητοποίηση ότι για άλλη μια φορά, αυτοί θα κληθούν να πληρώσουν την κρίση. Έτσι, εξατομικευμένα εμποδώνεται στη συνείδηση της εργατικής τάξης το μοντέλο ζωής και εργασίας του σύγχρονου καπιταλισμού.

Και ενώ ζούμε σε μια εποχή, που η αμύθητη παραγωγή πλούτου, θα μπορούσε να απελευθερώσει τον άνθρωπο από τα προβλήματα του, αυτά

αντίθετα εντείνονται όλο και περισσότερο, δείχνοντας με παραστατικό τρόπο, πως όλες οι επαγγελίες και τα όνειρα αμερικανικού τύπου που κόμιζε για δεκαετίες ο καπιταλισμός (ευημερία, ανάπτυξη και πρόοδος), δεν μπορούν να ικανοποιηθούν. Η υπερκατανάλωση για ένα μικρό μέρος του αναπτυγμένου καπιταλισμού, είναι η άλλη όψη της υποκατανάλωσης για τη μεγάλη πλειοψηφία του κόσμου. Η αφθονία αγαθών για τους λίγους, σημαίνει τεχνητή σπάνη, για το μεγαλύτερο μέρος των εργαζομένων σε όλο τον κόσμο. Η ξέφρενη ανάπτυξη όλων των παραγωγικών δυνάμεων, έχει σαν αποτέλεσμα να αντιμετωπίζονται όλες οι πηγές της ζωής, απλά σαν ανθρώπινοι ή φυσικοί πόροι, με μόνη χρησιμότητα την κατανάλωσή τους. Και επειδή η ουσία του καπιταλισμού είναι η αέναη πορεία ανάπτυξης και κρίσης του, δεν του μένει άλλη διέξοδος από τη συνέχιση της ανάπτυξής του, με αποτέλεσμα την ολοένα και μεγαλύτερη καταστροφή τόσο του ανθρώπου όσο και της φύσης.

Με αυτό τον τρόπο η κρίση επαναφέρει στο προσκήνιο με ακόμη πιο δραματικό τρόπο, ζητήματα όπως, πόσος πλούτος παράγεται, τι πλούτος παράγεται και με ποιο τρόπο παράγεται. Για να διαπιστώσουμε ότι ο πλούτος που παράγεται, είναι πολλές φορές καταστροφικός, όπως για παράδειγμα τα όπλα, άλλες φορές καλύπτει μόνο τεχνητές ανάγκες, όπως συμβαίνει με τη γρήγορη ανανέωση των μοντέλων αυτοκινήτων, ενώ τέλος ακόμη και ο πλούτος που παράγεται για την κάλυψη των άμεσων αναγκών επιβίωσης, μπορεί να γίνεται με καταστροφικό για τον άνθρωπο και τη φύση τρόπο, όπως για παράδειγμα γίνεται με τα περισσότερα από τα μεταλλαγμένα προϊόντα. Την ίδια στιγμή που το πρίσμα μέσα από το οποίο αντιμετωπίζει η αστική τάξη τέτοια ζητήματα, είναι το μεγαλύτερο δυνατό κέρδος που μπορεί να αποφέρει η παραγωγή όλων των προϊόντων.

Σαν χαρακτηριστικό παράδειγμα, μπορούμε να αναφέρουμε την Ελλάδα, η οποία βρίσκεται σε μια μέση βαθμίδα ανάπτυξης στα πλαίσια του διεθνούς πλέγματος του κεφαλαίου, με αποτέλεσμα να είναι πιο έντονα τα σημάδια της κρίσης. Ιδιαίτερα αν σκεφτεί κανείς, ότι στις αρχές του 21^{ου} αιώνα υπήρχε πολύ μεγάλη αισιοδοξία, που συνδεόταν με το όραμα μιας ισχυρής οικονομικά Ελλάδας στο χώρο των Βαλκανίων. Ένα όραμα που βασιζόταν στο γεγονός ότι είχε να προσμένει δύο πολύ σημαντικά γεγονότα στο κοντινό της μέλλον· την είσοδο στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση του Ευρώ, και την επικείμενη διεξαγωγή της Ολυμπιάδας το 2004.

Η έλευση της κρίσης, πάντως, φάνηκε ότι ανέτρεψε τα δεδομένα, και η αισιοδοξία αντικαταστάθηκε από τα προβλήματα, καθώς η χώρα έχει πλέον χρεοκοπήσει, υπό το βάρος ενός δυσβάστακτου χρέους το οποίο δεν φαίνεται να είναι καθόλου βιώσιμο. Το γεγονός, μάλιστα, ότι για την εκτίναξη του χρέους ευθύνονται τα τεράστια έξοδα της Ολυμπιάδας, τα εξοπλιστικά προγράμματα και η υιοθέτηση ενός ακριβού για τα δεδομένα της ελληνικής οικονομίας νομίσματος, φαίνεται πως δεν απασχολεί και ιδιαίτερα· παρ' ότι φαίνεται να λειτουργούν ακόμη σαν ατού στα χέρια των πολιτικών και το χρέος και το ενιαίο νόμισμα. Άλλωστε γίνανε τρεις εκλογικές διαδικασίες υπό την απειλή του λεγόμενου «Grexit», ενώ και για τη δανειακή σύμβαση που υπεγράφη με τους διεθνείς εταίρους, χρησιμοποιήθηκε η ίδια απειλή, ώστε να εφαρμοστούν τα περιβόητα μνημόνια.

Αλλά το χρέος αποτελεί έναν μηχανισμό αναδιανομής του εισοδήματος υπέρ του κεφαλαίου, καθώς αυτό δεν αποτελεί παρά τα χρήματα που δόθηκαν με διάφορους τρόπους (όπως π.χ για τα έργα της ολυμπιάδας, για εξοπλιστικές δαπάνες, τη διάσωση τραπεζών και επιχειρήσεων από την κρίση κλπ.) στο κεφάλαιο για την ανάπτυξη της κερδοφορίας του. Ταυτόχρονα χρησιμοποιούνται οι διεθνείς καπιταλιστικές ολοκληρώσεις και θεσμοί για να αποποιηθούν τις ευθύνες τους η ελληνική κυβέρνηση και το ελληνικό κεφάλαιο, τα συμφέροντα του οποίου εξυπηρετεί. Το αποτέλεσμα μιας τέτοιας διαδικασίας είναι αποκαλυπτικά.

Το 2009, την πρώτη χρονιά της κρίσης, η Ελλάδα ήταν η 22^η οικονομία στον κόσμο,¹ ενώ πέντε χρόνια αργότερα οι υπερδισεκατομμυριούχοι στην Ελλάδα αυξήθηκαν κατά δύο άτομα και έγιναν έντεκα.² Ταυτόχρονα από το 2008-2013 τα νοικοκυριά με εισόδημα κάτω από 750 ευρώ αυξήθηκαν κατά 451.3% και στο ίδιο διάστημα οι άνεργοι αυξήθηκαν κατά 243%.³ Ενώ από τα 226,6 δις ευρώ που έλαβε η Ελλάδα από τα μνημόνια, μόλις τα 27 δις δόθηκαν στην κυβέρνηση.⁴ Ταυτόχρονα, στοιχεία που αφορούν όλο τον

---

¹ Λιβιεράτος Δ., 2009-2010, «Ο Ελληνικός Καπιταλισμός Σήμερα», *Η Κρίση. Τριμηνιαία έκδοση πολιτικών κοινωνικών και οικονομικών μελετών*, τεύχος 9-10 (Οκτώβριος – Μάρτιος), Αθήνα: Εκδόσεις Αφρική και Αραβική Ανατολή, σ. 9

² Μπογιόπουλος Ν., 2015, "Μία χώρα, δύο έθνη", *enikos.gr*, στο <http://www.enikos.gr/mpogiopoulos/271632,Mia-xwra-dyo-e8nh.html>, τελευταία ενημέρωση 13/04/2015.

³ ο.π.

⁴ Σειτανίδης Δ., 2015, "Τα χρήματα των δανειστών πήγαν παντού, εκτός από τους Έλληνες", *NEWSBOMB*, 28 Φεβρουαρίου, στο

πλανήτη δείχνουν ότι από το 2012-2014 οι δισεκατομμυριούχοι αυξήθηκαν κατά 400 άτομα, την ίδια στιγμή που ακόμη και στην Γερμανία, την πιο ισχυρή οικονομία της Ευρώπης, από το 2012-2013 η φτώχεια αυξήθηκε έστω και από 15% σε 15,5%.⁵ Και αυτά είναι μόνο λίγα από τα στοιχεία που δείχνουν ότι υπό την απειλή της χρεοκοπίας, η ψαλίδα μεταξύ των φτωχών και των πλούσιων ανοίγει σε πάρα πολύ μεγάλο βαθμό στην Ελλάδα. Ένα παρόμοιο άνοιγμα παρατηρείται και από τα στοιχεία που αφορούν όλο τον πλανήτη. Άρα μπορούμε να συμπεράνουμε ότι στην περίοδο της κρίσης, οι πλούσιοι γίνανε πλουσιότεροι και οι φτωχοί φτωχότεροι.

Από την άλλη μεριά δεν πρέπει να παραλείψουμε ότι μέσα στην κρίση αναπτύχθηκε και το κίνημα των αγανακτισμένων σε πολλές χώρες της Ευρώπης, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα. Δεν έλειψαν βέβαια και οι απεργιακές κινητοποιήσεις σε αρκετές χώρες στην Ευρώπη, όπου και πάλι θέλουμε να σταθούμε στην Ελλάδα, καθώς τη διετία 2010-2012, κηρύχτηκαν από τη ΓΣΕΕ περίπου όσες απεργίες είχαν κηρυχτεί τα δέκα προηγούμενα χρόνια. Και παρά το γεγονός ότι είναι ενθαρρυντικό που υπήρξαν όλες αυτές οι κινητοποιήσεις από αυτούς που είχαν υποστεί τη μεγαλύτερη αδικία, λόγω των μέτρων που εφαρμόστηκαν, η κατάσταση δεν έχει αλλάξει από τότε, παρά μόνο ως προς το ότι σταμάτησαν οι κινητοποιήσεις. Οπότε μέσα σε αυτά τα πλαίσια, μια εργασία με θέμα τη συγκρότηση της εργατικής τάξης και τη σχέση της με την πρωτοπορία, αποκτάει ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον,

Όλα τα στοιχεία που έχουμε παρουσιάσει, μέχρι αυτό το σημείο της ανάλυσης μας, έχουν δείξει με πειστικό τρόπο, ότι ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, ενέχει στο εσωτερικό του συγκεκριμένα χαρακτηριστικά. Χαρακτηριστικά που αναδεικνύει με εύγλωττο τρόπο ο Μαρξ και τα οποία θα μας βοηθήσουν να κατανοήσουμε πως συγκροτείται η εργατική τάξη. Αναζητώντας το σημείο εκκίνησης, δεν θα μπορούσαμε παρά να το εντοπίσουμε στην εργασία, η οποία είναι ίσως το σημαντικότερο χαρακτηριστικό στη ζωή του ανθρώπου. Είναι πολύ χαρακτηριστική, ως προς αυτό και η τοποθέτηση του Μαρξ ότι οι άνθρωποι άρχισαν να διαχωρίζουν τον

<http://www.newsbomb.gr/oikonomia/news/story/560353/ta-xrimata-ton-daneiston-pigan-pantoy-ektos-apo-toys-ellines>. , τελευταία ενημέρωση 13/4/2015.

⁵ "Ραγισμένη Δημοκρατία, Η φτώχεια στη Γερμανία", Στο Κόκκινο, <http://www.stokokkino.gr/article/100000000004786/Ragismeni-Dimokratia-i-ftoxeia-sti-Germania>, τελευταία ενημέρωση 13/04/2015.

εαυτό τους από τα ζώα, μέσω της διαδικασίας της εργασίας⁶, η οποία δεν αποτελεί τίποτε περισσότερο από τη σκόπιμη διαδικασία δημιουργίας αξιών χρήσης.⁷ Οφείλουμε να υπογραμμίσουμε, πάντως, πως αυτό δεν σημαίνει ότι πάντοτε είχε τα ίδια χαρακτηριστικά.⁸

Κινούμενοι μέσα σε αυτά τα πλαίσια, θα διερευνήσουμε αρχικά τον τρόπο με τον οποίο ο Μαρξ συνδέει την εργασία με τον αντίστοιχο τρόπο παραγωγής για να αναδείξουμε τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που εμφανίζει αυτή η σύνδεση, στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Η σύνδεση αυτή είναι προφανής αν αναλογιστούμε ότι “ο τρόπος παραγωγής της υλικής ζωής καθορίζει γενικά την κοινωνική, πολιτική και πνευματική διαδικασία της ζωής”.⁹ Πρόκειται, δηλαδή, για μια θέση που δίνει τη δυνατότητα στο Μαρξ να ασκήσει κριτική στους οικονομολόγους της εποχής του, στην προσπάθεια της Πολιτικής Οικονομίας, να εμφανίσει τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής ως αιώνιο. Γι’ αυτό και δεν μπορούμε να θεωρήσουμε τυχαίο το γεγονός ότι χαρακτηρίζει τη δική του προσπάθεια ανάλυσης του καπιταλισμού ως Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας. Παράλληλα, η κριτική του στρέφεται και προς τον Χέγκελ, αναδεικνύοντας τη διαφοροποίηση του τόσο απέναντι στη μέθοδο της αφαίρεσης, όσο και απέναντι στη διαλεκτική.

Στη συνέχεια θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε την κεντρική σημασία που έχει το ζήτημα της ανταλλαγής εμπορευμάτων και η θεωρία της αξίας, για να κατανοήσουμε τον εμπορευματικό χαρακτήρα του καπιταλισμού. Από μία τέτοια προσπάθεια, δεν θα μπορούσε να λείπει ο τρόπος με τον οποίο μπορούμε να αντιληφθούμε το πιο σημαντικό από τα εμπορεύματα στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, δηλαδή το εμπόρευμα εργατική δύναμη. Μέσα από το πλαίσιο αυτής της ανάλυσης, τέλος, θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε, τι συνέπειες επιφέρει η εμπορευματική παραγωγή, συνέπειες που αφορούν και το βασικό λόγο στην επιλογή του θέματος μας, δηλαδή των κρίσεων του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Σε ένα δεύτερο χρόνο θα εξετάσουμε το πώς όλη αυτή διαδικασία, που στο

---

⁶ Marx K., & Engels F., 1997, *Η γερμανική ιδεολογία*, (μετ.-επιμ. Φιλίνη Κ.), τόμος α', Αθήνα: Gutenberg, σ.61

⁷ Marx K., 2009, *Το Κεφάλαιο*, τόμος α', (α' έκδοση 1867), Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σ.197.

⁸ ο.π.

⁹ Μαρξ Κ., 2010, *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σ. 19.

κέντρο της έχει την άνιση κατανομή του πλούτου, συνδέεται με την συγκρότηση της εργατικής τάξης.

Η εργατική τάξη δεν εμφανίστηκε από το πουθενά, και δεν αποτελεί την πρώτη τάξη, που βίωσε την άνιση κατανομή πλούτου. Οπότε στην αρχή θα προσπαθήσουμε να δείξουμε γιατί η ιστορία της ανθρωπότητας, είναι η ιστορία της πάλης των τάξεων. Ιστορία αρκετά διδακτική για την κατανόηση των καθκόντων που της αναλογούν, στην προσπάθεια της να ξεφύγει από τον φαύλο κύκλο της ανισότητας και της αποξένωσης. Η εμφάνιση της οφείλεται σε συγκεκριμένες συνθήκες, τις οποίες και θα εξετάσουμε, προκειμένου να διαπιστώσουμε την διαδικασία μέσα από την οποία μπορεί να συγκροτηθεί. Ενώ ενδιαφέρον παρουσιάζει και η σχέση της αστικής τάξης με τη διαδικασία συγκρότησης της.

Εφόσον καταφέρει να συγκροτηθεί σε τάξη, θα περάσουμε στο επόμενο στάδιο που σχετίζεται με τη διαδικασία μέσω της οποίας θα επιχειρήσει να βάλει ένα τέλος στις αιτίες που προκαλούν την βάρβαρη, θα τολμούσαμε να πούμε, ανισότητα που συνεχίζει να βιώνει. Στη συνέχεια θα πρέπει να αναδείξουμε τους στόχους που πρέπει να βάλει, σαν εργατική τάξη, τους δρόμους μέσα από τους οποίους θα ξεδιπλωθεί η δράση της, αλλά και τα προβλήματα που ανακύπτουν στην προσπάθεια της να δημιουργήσει τις κατάλληλες συμμαχίες για να πετύχει τους στόχους της.

Πολύ σημαντικό σημείο αποτελεί το ζήτημα της σύνδεσης της με την πολιτική πρωτοπορία και πιο συγκεκριμένα με τους διανοούμενους. Ο ρόλος τους είναι σίγουρα πολύ σημαντικός, καθώς την εποχή του Μαρξ οι διανοούμενοι προέρχονταν από την αστική τάξη, όπως άλλωστε συνέβαινε και με τον ίδιο. Η ολοκλήρωση αυτής της αναζήτησης σχετίζεται με την κατάληψη από μέρος της εργατικής τάξης της εξουσίας και τον τρόπο με τον οποίο θα περάσει από το βασίλειο της ανάγκης, στο βασίλειο των επιθυμιών.

Στο τελευταίο μέρος της εργασίας, θα προσπαθήσουμε να παρουσιάσουμε το κυρίαρχο θεωρητικό πλαίσιο, που παίζει καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση των όρων, που ισχύουν στην οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας. Στόχος μας είναι να ανιχνεύσουμε τις συνθήκες με τις οποίες εργάζεται η σημερινή εργατική τάξη. Το θεωρητικό πλαίσιο που επιλέξαμε είναι η νεοκλασική θεωρία για την εργασία, συνεπικουρούμενη από την προσέγγιση του μεταμοντερνισμού. Παράλληλα θα προσπαθήσουμε, με τη

χρήση στατιστικών στοιχείων, να δείξουμε κατά πόσο το θεωρητικό πλαίσιο που επιλέξαμε ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Ενώ στη συνέχεια θα προσπαθήσουμε να περιγράψουμε τις βασικές αρχές που κατά τη γνώμη μας, χαρακτηρίζουν το σύγχρονο καπιταλισμό, ώστε στο τέλος να επιχειρήσουμε να δώσουμε τη δική μας οπτική γωνία, για τη συγκρότηση της εργατικής τάξης και ποια η σχέση που απαιτείται να έχει με την πρωτοπορία.

Η παραγωγή ως κριτήριο για έναν μαρξικό ορισμό της εργατικής τάξης

Το ζήτημα με το οποίο οφείλουμε να ξεκινήσουμε την προσέγγισή μας, γύρω από τη συγκρότηση της εργατικής τάξης και της σχέσης της με την πολιτική πρωτοπορία, είναι ο προσδιορισμός της υλικής παραγωγής. Ένας προσδιορισμός, που θα μας βοηθήσει να κατανοήσουμε το πλαίσιο συγκρότησης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, που αποτελεί ταυτόχρονα και το πλαίσιο της δικής μας αναζήτησης. Χαρακτηριστική ως προς αυτό είναι και η τοποθέτηση του Μαρξ σύμφωνα με την οποία “ η κοινωνικά καθορισμένη παραγωγή των ατόμων αποτελεί φυσικά την αφετηρία”¹⁰ ακόμη και στη σύγχρονη εποχή, που είναι εποχή των πιο αναπτυγμένων κοινωνικών σχέσεων, καθώς “ο άνθρωπος είναι με την πιο κυριολεκτική έννοια ζώων πολιτικόν· όχι μόνο ομαδικό ζώο, αλλά και ζώο που μονάχα μέσα στην κοινωνία μπορεί να εξατομικευτεί”¹¹.

Έτσι ξεκινάει από τη θέση ότι, η παραγωγή γενικά είναι μια αφαίρεση, η οποία όμως μπορεί να είναι χρήσιμη, στο βαθμό που αναδεικνύει το κοινό στοιχείο, όταν εξετάζουμε πολλές περιπτώσεις, ώστε να μπορούν να αποφευχθούν οι οποιεσδήποτε επαναλήψεις. Ωστόσο όμως ακόμη και το γενικό, διαχωρίζεται και αυτό σε διάφορους προσδιορισμούς, όπου “μερικοί απ’ αυτούς ανήκουν σε όλες τις εποχές· άλλοι είναι κοινοί σε μερικές”, αλλά χωρίς αυτούς καμιά παραγωγή δεν είναι νοητή.¹² Επιπλέον, αυτοί οι προσδιορισμοί που ισχύουν για την παραγωγή γενικά, θα πρέπει να μελετηθούν και ξεχωριστά. Γιατί ναι μεν δεν υπάρχει παραγωγή χωρίς παραγωγικό εργαλείο, ακόμη και αν αυτό είναι το χέρι, ή η συσσωρευμένη εργασία· ακόμη και αν αυτή είναι η επιδεξιότητα, που μέσω της επανάληψης συγκεντρώθηκε στο χέρι. Αυτό όμως δεν κάνει το κεφάλαιο μια αιώνια και φυσική σχέση, επειδή μεταξύ άλλων είναι και παραγωγικό εργαλείο και συσσωρευμένη εργασία. Από μια τέτοια προσέγγιση λείπει “ακριβώς το ιδιαίτερο στοιχείο, που για πρώτη φορά μετατρέπει το «παραγωγικό εργαλείο», τη «συσσωρευμένη εργασία» σε κεφάλαιο”. Όστε είναι απαραίτητο

---

¹⁰ Μαρξ Κ., 1984, *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας (Grundrisse)*, τόμος α', Αθήνα: Στοχαστής, σ. 53.

¹¹ ο.π., σ. 54.

¹² ο.π., σ. 54.

να διακρίνουμε εκτός από την ενότητα της παραγωγής και τη διαφορά που υπάρχει σ' αυτή και προέρχεται από τα στοιχεία που τη συνθέτουν.¹³

Με αυτό τον τρόπο ο Μαρξ αποφεύγει τις ταυτολογίες, στις οποίες καταφεύγουν οι πολιτικοί οικονομολόγοι, οι οποίοι απομονώνοντας την παραγωγή με τον πιάνω τρόπο ασχολούνται με τους όρους που αυτή απαιτεί και τους όρους που την κάνουν καλύτερη· καταλήγοντας να μιλάνε για την ιδιοκτησία ως όρο της παραγωγής και άρα και για την προστασία της. Σε αυτά τα πλαίσια “προσπαθούν να παραστήσουν την παραγωγή, σε αντιδιαστολή από την διανομή κλπ., σαν κλεισμένη σ' αιώνιους νόμους, ανεξάρτητους από την ιστορία φυσικούς νόμους· και με την ευκαιρία αυτή πλασάρουν ύστερα, ολότελα λαθραία *αστικές* σχέσεις σαν αναπόδραστους φυσικούς νόμους της κοινωνίας in abstracto [αφηρημένα]”.¹⁴ Έχει, μάλιστα, υποστηριχθεί ότι αυτή η κριτική δεν αφορά μόνο την πολιτική οικονομία, αλλά αποτελεί κριτική και προς τον Hegel, έστω και αν δεν γίνεται άμεση αναφορά σε αυτόν. Και πιο συγκεκριμένα, με την κριτική που ασκεί ο Μαρξ στο διαχωρισμό που περιγράψαμε, παραπέμπει στην αντίληψη του Χέγκελ για το άτομο, που το θεωρεί ως ένα σώμα, που είναι αποκομμένο από το μυαλό και το οποίο αντιστοιχεί σε μια κοινωνική μορφή, που όχι μόνο η σωματική και η πνευματική ικανότητα είναι χωριστές, αλλά και η δεύτερη είναι ανώτερη από, και κυβερνά τη δεύτερη. Είναι μια διάκριση που για το Μαρξ παραπέμπει στον καπιταλιστικό καταμερισμό της εργασίας. Άλλωστε, η μεταχείριση της διαδικασίας της αναπαραγωγής του ανθρώπου σαν μια φυσική διαδικασία, αντιστοιχεί στην παραγωγή γενικά, που παραπέμπει σε μια γενίκευση της καπιταλιστικής παραγωγής, στη λογική που θίξαμε παραπάνω.¹⁵ Με άλλα λόγια ο Χέγκελ “αντιλαμβάνεται μόνο τη θετική και όχι την αρνητική πλευρά της εργασίας”, οπότε η μόνη εργασία που αναγνωρίζει είναι η πνευματική. Και τελικά φαίνεται να ακολουθεί την προσέγγιση της πολιτικής οικονομίας της εποχής του, στην οποία ο Μαρξ ασκούσε έντονη κριτική.¹⁶

Το επόμενο σημείο που θα αναδείξουμε είναι το πώς η διανομή, η ανταλλαγή, και η κατανάλωση συνδέονται με την παραγωγή. Όσον αφορά

---

¹³ Μαρξ Κ., 1984, *Grundrisse*, ο.π. σ.55.

¹⁴ Μαρξ Κ., 1984, *Grundrisse*, ο.π., σ.σ.55-56.

¹⁵ Uchida H., 1988, *Marx's Grundrisse and Hegel's Logic*, (ed. Terrell Carver), London & New York: Routledge, σ.σ. 9-13.

¹⁶ Μαρξ Κ., 2012, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα 1844*, Αθήνα, Εκδόσεις Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο, σ. 184.

την κατανάλωση σε σχέση με την παραγωγή, ο Μαρξ παρατηρεί ότι η παραγωγή είναι και κατανάλωση, καθώς κατά τη διάρκειά της καταναλώνονται πρώτες ύλες και εργατική δύναμη, ενώ ταυτόχρονα η κατανάλωση είναι και παραγωγή, όπως π.χ. η κατανάλωση του φαγητού που παράγει το ανθρώπινο σώμα. Ταυτόχρονα υπάρχει και μία διαμεσολαβητική κίνηση μεταξύ τους, καθώς η παραγωγή δημιουργεί το αντικείμενο της κατανάλωσης και η κατανάλωση δημιουργεί την ανάγκη σαν σκοπό της παραγωγής. Έτσι “η καθεμιά τους δημιουργεί την άλλη, ολοκληρώνοντας τον εαυτό της· δημιουργεί τον εαυτό της σαν την άλλη.”¹⁷ Ωστόσο, όμως, μεταξύ παραγωγής και κατανάλωσης μεσολαβεί η διανομή, που με κοινωνικούς όρους καθορίζει το μερίδιο που αντιστοιχεί στον καθένα. Και με αυτό τον τρόπο ασκεί κριτική στους οικονομολόγους που προσπαθούσαν να ταυτίσουν παραγωγή και κατανάλωση όπως ο Say J.B., αφού η κοινωνία δεν καταναλώνει όλα τα προϊόντα που παράγει,¹⁸ αλλά ασκεί, επίσης, κριτική σε αυτούς που θεωρούσαν την ατομική κατανάλωση σαν να είναι χωριστή από την παραγωγή, όπως ο Σμιθ Α.¹⁹ Θα μπορούσαμε μάλιστα να πούμε ότι μία τέτοια θέση αποτελεί κριτική και σε νεότερες θεωρίες, όπως αυτή του κοινωνικού κονστρουκτιβισμού, που στην προσπάθειά τους να ερμηνεύσουν τη σύγχρονη κοινωνία θεωρούν ότι οι πιο κατάλληλες κοινωνικές ομάδες που πρέπει να εξετάσουν είναι οι “καταναλωτές.”²⁰

Όσον αφορά την διανομή και αυτή καθορίζεται από την παραγωγή, όχι μόνο γιατί η πρώτη αποτελεί προϊόν της δεύτερης, αλλά και γιατί η παραγωγή καθορίζει τις ιδιαίτερες μορφές της διανομής και τον τρόπο συμμετοχής σε αυτή. Βέβαια, απέναντι στο ξεχωριστό άτομο η διανομή εμφανίζεται σαν να προηγείται της παραγωγής, καθώς εμφανίζεται σαν ένας κοινωνικός νόμος, που καθορίζει τη θέση κάθε ατόμου στην παραγωγή. Δηλαδή, το άτομο που γεννιέται χωρίς ιδιοκτησία στη γη, ή τα μέσα παραγωγής, προορίζεται για τη μισθωτή εργασία, ένας προορισμός που και αυτός προέρχεται από το γεγονός ότι “το κεφάλαιο και η γαιοκτησία υπάρχουν σαν αυτοτελείς

---

¹⁷ Μαρξ Κ., 1984, *Grundrisse*, ο.π., σ.σ.58-60.

¹⁸ ο.π. σ.60.

¹⁹ Uchida H., ο.π., σ.14.

²⁰ Pinch, J. Travor & Wiebe, E. Bijker (1984), “The Social Construction of Facts and Artifacts: How the Sociology of Science and the Sociology of Technology Might Benefit Each Other,” in *Social Studies of Science*, Vol. 14, p.414, <http://www.alice.id.tue.nl/references/pinch-bijker-1984.pdf>, τελευταία ενημέρωση 14-04-2015.

συντελεστές παραγωγής”.²¹ Επιπλέον μπορεί η διανομή των προϊόντων να εμφανίζεται ξεκομμένη από την παραγωγή, όμως πριν τη διανομή των προϊόντων έχει προηγηθεί η διανομή των εργαλείων παραγωγής και η διανομή των μελών της κοινωνίας στα διάφορα είδη παραγωγής. Έχουν, δηλαδή, υπαχθεί σε συγκεκριμένες σχέσεις παραγωγής. Επομένως η σχέση της παραγωγής με τη διανομή καθορίζεται από την πρώτη, ενώ το γεγονός ότι η παραγωγή ξεκινάει από τη διανομή δεν σημαίνει παρά το ότι “η παραγωγή έχει τους όρους και τις προϋποθέσεις της, που αποτελούν συνθετικά της στοιχεία”. Όροι και προϋποθέσεις που μπορεί να εμφανίζονται αρχικά ως αυτοτελείς, αλλά που συνεχώς μεταβάλλονται μέσα στην παραγωγική διαδικασία.²² Εδώ θα πρέπει να σημειώσουμε ότι για το Μαρξ οι σχέσεις διανομής περιλαμβάνουν, όχι μόνο τη διανομή της υπεραξίας, αλλά και τη διανομή ή το χωρισμό των υποκειμενικών και αντικειμενικών όρων της παραγωγής, που αποτελούν τη βασική προϋπόθεση για τον καπιταλισμό. Αποτελεί δε, σημείο κριτικής απέναντι στον Ricardo, που θεωρεί την εργατική δύναμη μια δεδομένη φυσική προϋπόθεση, και επομένως εξετάζει μόνο τη διανομή της υπεραξίας.²³

Μένει έτσι να αναφερθούμε στην ανταλλαγή, η οποία και αυτή αποτελεί ένα συνθετικό στοιχείο της παραγωγής, είτε αφορά την ανταλλαγή δραστηριοτήτων και ικανοτήτων μέσα στην παραγωγή, είτε αφορά την ανταλλαγή προϊόντων που χρησιμοποιούνται για την παραγωγή των τελικών προϊόντων, είτε πρόκειται για την ανταλλαγή εμπορευμάτων μεταξύ εμπόρων. Άλλωστε ο Μαρξ θεωρεί ότι η τελευταία “αποτελεί και η ίδια παραγωγική δραστηριότητα”. Και μόνο στην ανταλλαγή για την κατανάλωση, είναι που η ανταλλαγή εμφανίζεται ως ανεξάρτητη από την παραγωγή. Ωστόσο πρέπει να παρατηρήσουμε ότι, “1) δεν υπάρχει ανταλλαγή χωρίς καταμερισμό της εργασίας, είτε τώρα αυτός είναι αυτοφυής είτε ο ίδιος ήδη ιστορικό αποτέλεσμα· 2) η ιδιωτική ανταλλαγή προϋποθέτει ιδιωτική παραγωγή· 3) η ένταση της ανταλλαγής, όπως και η έκταση της, και το είδος της, καθορίζονται από την ανάπτυξη και την διάρθρωση της παραγωγής”.²⁴ Επομένως είναι η παραγωγή που καθορίζει την κατανάλωση την διανομή και την ανταλλαγή,

²¹ Μαρξ Κ., 1984, *Grundrisse*, ο.π., σ. 62.

²² Μαρξ Κ., 1984, *Grundrisse*, ο.π., σ. 63.

²³ Uchida H., ο.π., σ. 15-16.

²⁴ Μαρξ Κ., 1984, *Grundrisse*, ο.π., σ. 65.

όπως και τις σχέσεις ανάμεσα στα διάφορα αυτά συνθετικά της στοιχεία χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι και η ίδια η παραγωγή, θεωρημένη στη μονόπλευρη μορφή της, δεν μπορεί να καθορισθεί από τα συνθετικά της στοιχεία. Όπως συμβαίνει, για παράδειγμα, όταν υπάρχει διεύρυνση της σφαίρας της ανταλλαγής, παρατηρείται πως υπάρχει αντίστοιχη διεύρυνση και της παραγωγής.²⁵ Μέσα από αυτή την ανάλυση ο Μαρξ ασκεί κριτική στους οικονομολόγους που αναφέρονταν στην παραγωγή γενικά, για να υποδηλώσουν την διιστορική ύπαρξη της καπιταλιστικής παραγωγής. Μία κριτική που για τον Uchida H., μάλλον απευθύνεται και στον Hegel, ο οποίος με το να αποσιωπά το πνεύμα όταν αναφέρεται στα τρία υποκείμενα – ζωή, διαδικασία αναπαραγωγής της ζωής και είδος – ουσιαστικά αποκρύπτει τους καπιταλιστικούς προσδιορισμούς της παραγωγής, της κατανάλωσης, της διανομής και της ανταλλαγής.²⁶

Παράλληλα με την ανάδειξη του πρωταρχικού ρόλου που διαδραματίζει η παραγωγή στη συγκρότηση των κοινωνιών, θεωρούμε ότι πρέπει να προσεγγίσουμε και τη μέθοδο που ακολουθεί ο Μαρξ, για την πληρέστερη κατανόηση του τρόπου με τον οποίο οργανώνεται η παραγωγική διαδικασία στον καπιταλισμό. Η εκκίνηση και γι' αυτό ζήτημα είναι η κριτική στη μέθοδο που χρησιμοποιούσαν οι οικονομολόγοι του 17^{ου} αιώνα, οι οποίοι ξεκινούσαν από το πραγματικό και συγκεκριμένο, που στην περίπτωση της οικονομίας είναι ο πληθυσμός, καθώς αποτελεί και το υποκείμενο της κοινωνικής παραγωγικής πράξης. Με αυτό τον τρόπο και μέσα από συνεχείς αφαιρέσεις κατέληγαν να βρίσκουν μερικές αφηρημένες και γενικές σχέσεις, όπως καταμερισμός εργασίας, αξία κ.λ.π. Και έχοντας βρει με αυτό τον τρόπο τα ξεχωριστά συνθετικά στοιχεία, προχωρούσαν στη ανάλυση των οικονομικών συστημάτων, ξεκινώντας από τις πιο απλές έννοιες, που προαναφέρθηκαν, φτάνοντας μέχρι και την παγκόσμια αγορά. Από τους δύο αυτούς τρόπους, ο πρώτος αν και φαινομενικά φαίνεται να είναι ο σωστός, στην πραγματικότητα δεν είναι. Γιατί ο πληθυσμός, που αναφέραμε σαν παράδειγμα, είναι μια αφαίρεση, αν δεν προσδιορίσουμε τις τάξεις από τις οποίες αποτελείται και από το πώς συγκροτούνται αυτές. Πρόκειται δηλαδή για μια διάλυση της ολοκληρωμένης παράστασης σε έναν αφηρημένο προσδιορισμό. Αντίθετα, το

---

²⁵ Μαρξ Κ., 1984, *Grundrisse*, ο.π., σ. 65.

²⁶ Uchida H., ο.π. σ. 17.

να εκκινείς από την αφηρημένη έννοια, είναι ο επιστημονικός τρόπος, καθώς το συγκεκριμένο μπορεί να νοηθεί ως τέτοιο, όταν αποτελεί την συνόψιση πολλών προσδιορισμών. “Γι’ αυτό στη σκέψη εμφανίζεται σαν διαδικασία συνόψισης, σαν αποτέλεσμα, όχι σαν αφετηρία· παρόλο που αποτελεί την πραγματική αφετηρία. Άρα και την αφετηρία της αντίληψης και της παράστασης”. Με λίγα λόγια οι αφηρημένοι προσδιορισμοί οδηγούν στην αναπαραγωγή του συγκεκριμένου με τη σκέψη, σαν πνευματικό συγκεκριμένο, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι αποτελεί και τη διαδικασία γέννησης του ίδιου του συγκεκριμένου.²⁷

Σε αυτό το σημείο φαίνεται να υπάρχει μία ομοιότητα με την ανάλυση του Hegel για την αναλυτική και τη συνθετική μέθοδο, αφού η πρώτη φαίνεται ότι αντιστοιχεί στη μέθοδο που ο Marx θεωρεί ότι προχωράει από το συγκεκριμένο στο αφηρημένο και η δεύτερη, με αυτή που ξεκινάει από το αφηρημένο προς το συγκεκριμένο. Όμως ενώ για το Χέγκελ η πρώτη μέθοδος είναι η ανάλυση του συγκεκριμένου για την εύρεση της αφηρημένης και γενικής μορφής, για τον Marx είναι η διάλυση του συγκεκριμένου σε έναν αφηρημένο προσδιορισμό. Αντίστοιχα, η δεύτερη μέθοδος για τον Χέγκελ είναι η ανάπτυξη των στιγμών της έννοιας, ενώ για τον Marx είναι η πνευματική αναπαραγωγή της πραγματικότητας, που ιδιοποιείται σαν συγκεκριμένη έννοια. Ωστόσο, ο Χέγκελ δεν κάνει διάκριση μεταξύ των δύο διαδικασιών, καθώς θεωρεί τη σκέψη σαν την πραγματοποίηση του πραγματικού και επομένως η μόνη εργασία που αναγνωρίζει είναι η ξένη, πνευματική εργασία· και με αυτό τον τρόπο η αφηρημένη περιγραφή της “ιδέας” αντικειμενοποιεί τον εαυτό της σαν το δημιουργό του σύμπαντος μέσω της πνευματικής εργασίας. Έτσι το συγκεκριμένο ή η “ιδέα” (και συγκεκριμένα η αξία), που είναι κυρίαρχη στον καπιταλισμό, τοποθετείται ως η κοινωνική λογική στη συνείδηση των ατόμων που αναγνωρίζουν την αξία στην ιδιοκτησία· ενώ η σχέση της ιδιωτικής ανταλλαγής καθιστά αναγκαία μια δραστηριότητα, που να εξισώνει τα εμπορεύματα που ανταλλάσσονται, και η οποία γίνεται ένα υποκείμενο που θα έπρεπε να υποθέτει το συγκεκριμένο (την αξία). Και επειδή ο Χέγκελ αποδέχεται μια αντιστροφή των ιδεών και της πραγματικότητας σαν ένα φυσικό γεγονός, αυτό σημαίνει ότι οι σχέσεις της

---

²⁷ Marx K., 1984, *Grundrisse*, ο.π., σ. 66-67.

ιδιωτικής ιδιοκτησίας χωρίζουν την ανθρώπινη δραστηριότητα σε σωματική και πνευματική με τη δεύτερη να είναι κυρίαρχη.²⁸

Για να γίνει μάλιστα πιο κατανοητό αυτό, θα αναφερθούμε στο πως απαντάει ο Μαρξ στο ερώτημα, αν οι απλές κατηγορίες έχουν κάποια ανεξάρτητη ιστορική ή φυσική ύπαρξη από τις πιο συγκεκριμένες. Παρατηρεί λοιπόν, ότι μπορεί το χρήμα να έχει υπάρξει πριν από το κεφάλαιο, τις τράπεζες κ.λ.π και με αυτό τον τρόπο “η απλούστερη κατηγορία μπορεί να εκφράζει κυρίαρχες σχέσεις ενός πιο ανεξέλικτου όλου ή υποταγμένες σχέσεις ενός πιο εξελιγμένου όλου που υπήρχαν ήδη ιστορικά πριν αναπτυχθεί το όλο ως προς την πλευρά που εκφράζεται σε μια πιο συγκεκριμένη κατηγορία”. Και με αυτό τον τρόπο η αφηρημένη σκέψη που προχωράει από το απλό στο σύνθετο ανταποκρίνεται στην πραγματική ιστορική διαδικασία. Παρατηρεί όμως, ότι υπάρχουν και πολύ εξελιγμένες, ιστορικά όμως λιγότερο ώριμες κοινωνικές μορφές, στις οποίες συναντάει κανείς τις ανώτατες μορφές της οικονομίας. Και έτσι “παρόλο που η απλούστερη κατηγορία μπορεί να έχει υπάρξει ιστορικά πριν από την πιο συγκεκριμένη, μπορεί στην πλήρη της εκτατική και εντατική ανάπτυξη να ανήκει ακριβώς σε μια σύνθετη κοινωνική μορφή, ενώ η πιο συγκεκριμένη κατηγορία έχει αναπτυχθεί πληρέστερα σε μια λιγότερο εξελιγμένη κοινωνία”²⁹

Το παράδειγμα της εργασίας είναι πολύ κατατοπιστικό. Έτσι παρά το γεγονός ότι η εργασία – ακόμη και σαν εργασία γενικά – είναι πανάρχαια, ωστόσο στην οικονομική της σύλληψη “είναι μια κατηγορία τόσο σύγχρονη, όσο και οι σχέσεις που δημιουργούν αυτή την απλή αφαίρεση”. Αυτό σημαίνει, ότι όταν μιλάς για εργασία γενικά δεν αναφέρεσαι, για παράδειγμα μόνο στη μεταποιητική εργασία, ή μόνο τη γεωργική, αλλά τόσο στη μία όσο και στην άλλη. Μάλιστα αυτή η έλλειψη αναφοράς σε κάθε καθορισμένο είδος εργασίας, προϋποθέτει μια αναπτυγμένη ολότητα από πραγματικά είδη εργασίας, όπου κανένα είδος δεν κυριαρχεί πάνω σε κάποιο άλλο. Γι’ αυτό και “οι πιο γενικές αφαιρέσεις γεννιούνται μονάχα εκεί, που υπάρχει η πιο πλούσια συγκεκριμένη ανάπτυξη, εκεί που εμφανίζεται ένα πράγμα κοινό σε πολλά, κοινό σε όλα”· το οποίο έτσι παύει να είναι νοητό με μια ιδιαίτερη μορφή, ή ως το πνευματικό αποτέλεσμα μιας ολότητας από εργασίες. Και έτσι

---

²⁸ Uchida H., ο.π., σ. 21-22.

²⁹ Marx K., 1984, *Grundrisse*, ο.π., σ. 68.

η αδιαφορία, θα μπορούσαμε να πούμε, απέναντι στις καθορισμένες μορφές της εργασίας αντιστοιχεί και σε μια πραγματικότητα, στην οποία τα άτομα μπορούν να βρεθούν με μεγάλη ευκολία από τη μία εργασία στην άλλη. Δεν είναι μόνο σαν κατηγορία, αλλά και στην πραγματικότητα που η εργασία γενικά έχει γίνει μέσο για την παραγωγή του πλούτου γενικά. Και μια τέτοια κατάσταση, βρίσκεται στην πιο πλήρη ανάπτυξη της στη σύγχρονη αστική κοινωνία.³⁰ Επομένως το παράδειγμα της εργασίας μας δείχνει ότι «και οι πιο αφηρημένες κατηγορίες, παρόλο που – ακριβώς επειδή είναι αφηρημένες – ισχύουν για όλες τις εποχές, ωστόσο στον καθορισμένο χαρακτήρα αυτής της αφαίρεσης αποτελούν οι ίδιες, εξίσου το προϊόν ιστορικών σχέσεων και έχουν την πλήρη τους ισχύ μονάχα γι' αυτές και μέσα σ' αυτές τις σχέσεις».³¹

Εδώ θα θέλαμε να αναφέρουμε ότι ο Μαρξ δεν αντιλαμβάνεται την εξέλιξη του απλού προς το σύνθετο ως μονόδρομο. Το απλό αλλάζει σε σύνθετο και μετά το απλό προσδιορίζεται, ως ότι το σύνθετο έχει προϋποθέσει. Ότι στην αρχή είναι προϋποτιθέμενο, μετά τοποθετείται και αναπαράγεται σαν αποτέλεσμα. Έτσι σχηματίζεται μια κυκλοφορία, που μοιάζει ότι θα υπάρχει για πάντα. Όμως ο Μαρξ διερευνά πως δόθηκαν οι πρώτες προϋποθέσεις, που δίνουν την δυνατότητα στην αστική κοινωνία να αναπαράγεται. Και χρησιμοποιώντας μία λογικό – ιστορική μέθοδο, δείχνει πως οι πρώτες προϋποθέσεις τοποθετήθηκαν στον πρώιμο καπιταλισμό: από την ανταλλαγή του 13^{ου} αιώνα, στη μανιφακτούρα (16^{ος} αιώνας και μετά), και από εκεί στη βιομηχανική επανάσταση (δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα), και τελικά στην πρώτη καπιταλιστική κρίση το 1825. Παράλληλα υποστηρίζει ότι η αναπαραγωγική κυκλοφορία ήταν η ιστορική προϋπόθεση της αστικής οικονομίας και προχωράει αναλυτικά στην πρωταρχική συσσώρευση και έτσι δείχνει ότι η αξία (value-form) δημιουργεί το κεφάλαιο. Έτσι το απλό/αφηρημένο στη μέθοδο του Μαρξ, είναι μια προϋπόθεση που τοποθετήθηκε στην ιστορία. Μάλιστα αυτή η τοποθέτηση αποτελεί και κριτική προς τον Hegel, που ενώ ακολουθεί και αυτός την ίδια πορεία ως προς την αρχική δημιουργία της πιο πάνω κυκλοφορίας, θεωρεί ότι αυτές οι

---

³⁰ Μαρξ Κ., 1984, *Grundrisse*, ο.π., σ. 68-69.

³¹ Μαρξ Κ., 1984, *Grundrisse*, ο.π., σ. 69-70.

προϋποθέσεις και τα αποτελέσματα θα πρέπει να συνεχίσουν απεριόριστα να σχηματίζουν μια λογική κυκλοφορία, έξω από κάθε ιστορικό πλαίσιο.³²

Εφόσον λοιπόν η αστική κοινωνία είναι η πιο εξελιγμένη οργάνωση της παραγωγής, οι κατηγορίες που εκφράζουν τις σχέσεις, της εκφράζουν και τις σχέσεις όλων των προηγούμενων κοινωνιών. Και με αυτό τον τρόπο, γνωρίζοντας την αστική κοινωνία, μπορείς να μελετήσεις και τη φεουδαρχική. Άλλωστε, κάθε νέα κοινωνική μορφή συμπεριλαμβάνει και κομμάτια της προηγούμενης, είτε σε εξελιγμένη μορφή, είτε σε εκφυλισμένη μορφή, ή και σε παραποιημένη μορφή. Επομένως, η ύπαρξη των κοινών στοιχείων δεν πρέπει να μας οδηγεί σε ταυτίσεις, που θα μπορούσαν να προσδώσουν στις κατηγορίες ένα διιστορικό χαρακτήρα. Τονίζει μάλιστα ο Μαρξ, πως θα πρέπει πάντα να θυμόμαστε ότι το υποκείμενο, δηλαδή εδώ η αστική κοινωνία, είναι δοσμένο και άρα οι κατηγορίες εκφράζουν μόνο μορφές ύπαρξης αυτού του υποκειμένου και άρα ότι αυτή η κοινωνία, ακόμη και επιστημονικά, δεν αρχίζει την ύπαρξη της από τη στιγμή που γίνεται λόγος γι' αυτή. Και αυτό γιατί στην ιστορική εξέλιξη, η τελευταία μορφή συνήθως θεωρεί τις προηγούμενες ως βαθμίδες που οδήγησαν στην ίδια, και επειδή δεν μπορεί να προχωρήσει σε μια αυτοκριτική, παρά μόνο σε περιόδους παρακμής, αντιμετωπίζει τις άλλες πάντα μονόπλευρα. Είναι δε, πολύ σημαντικό να το έχουμε αυτό υπ' όψη μας, γιατί αποτελεί αποφασιστικό κριτήριο για την διάταξη του υλικού που θέλουμε να εξετάσουμε.³³

Η αναφορά αυτή καταδεικνύει ότι, στην προσπάθεια του ο Μαρξ, δεν θα μπορούσε να ξεκινήσει από τη γαιοπρόσοδο και τη γαιοκτησία, μόνο και μόνο επειδή είναι δεμένη με τη γη, η οποία αποτελεί την πρωταρχική πηγή για την παραγωγή κάθε σχετικά σταθεροποιημένης κοινωνίας. Γιατί είναι λάθος να θεωρήσουμε τις κατηγορίες με την ιστορική σειρά με την οποία παρουσιάστηκαν. Η σειρά τους, αντίθετα, καθορίζεται από τη σχέση που έχουν μεταξύ τους, μέσα στη σύγχρονη αστική κοινωνία, που διαφέρει τόσο από αυτό που θα αποκαλούσαμε φυσική τους σχέση, όσο και από την ιστορική τους εξέλιξη. Και επειδή το κεφάλαιο είναι η κυρίαρχη δύναμη της κοινωνίας, αφού και η γεωργία αναπτύσσεται σαν καπιταλιστικός κλάδος, πρέπει να αποτελεί μεταξύ των δύο την αρχή και το τέρμα της διερεύνησης:

---

³² Uchida H., ο.π., σ. 24-25.

³³ Μαρξ Κ., 1984, *Grundrisse*, ο.π., σ. 70.

και αφού εξεταστούν χωριστά θα πρέπει να εξεταστεί και η σχέση μεταξύ τους.³⁴

Η ανάλυση μας μέχρι αυτό το σημείο, μας καθοδηγεί και στο επόμενο ζήτημα που πρέπει να διαπραγματευτούμε, δηλαδή την εμπορευματική παραγωγή του καπιταλισμού. Θα επικεντρωθούμε για το λόγο αυτό στην έννοια που αφετηριακά αναλύει και ο Μαρξ, την έννοια της αξίας και τις κοινωνικές σχέσεις που αυτή μπορεί να εκφράζει. Και επειδή μιλάμε για την εμπορευματική παραγωγή του καπιταλισμού θα ξεκινήσουμε από τη διάκριση που κάνει ο Μαρξ μεταξύ “αξίας χρήσης” και “ανταλλακτικής αξίας”, ή απλά “αξίας” οι οποίες αποτελούν τους “δύο παράγοντες του εμπορεύματος”.³⁵ Παρατηρούμε δηλαδή ότι το εμπόρευμα παρουσιάζεται με μία διπλή μορφή. Η πρώτη, αποτελεί εκείνη τη μορφή με την οποία παρουσιάζεται ως υλικό αντικείμενο, που είναι άμεσα αντιληπτό από τον άνθρωπο και η χρήση του οποίου μπορεί να ικανοποιήσει τις ανάγκες του. Αφορά επομένως όλα τα προϊόντα που μπορούμε να βρούμε έτοιμα στη φύση, ή αποτελούν αποτέλεσμα της ανθρώπινης εργασίας. Η δεύτερη, είναι αυτή που δίνει την ιδιότητα σε ένα αντικείμενο, ώστε να μπορεί να ανταλλαχθεί με κάποιο άλλο αντικείμενο. Εμφανίζεται δε, “σαν η ποσοτική σχέση, σαν η αναλογία με την οποία οι αξίες χρήσης ενός είδους ανταλλάσσονται με τις αξίες χρήσης ενός άλλου είδους”, αποτελώντας κατά κάποιο τρόπο μια “μορφή έκφρασης” των προϊόντων που ανταλλάσσονται.³⁶ Αυτό που διακρίνει τις δύο αυτές μορφές είναι ότι στην ανταλλακτική αξία χάνεται ο ωφέλιμος χαρακτήρας, τόσο των προϊόντων, όσο και των εργασιών που περιέχονται σε αυτά, ανάγοντας τα διαφορετικά είδη εργασιών “στην αφηρημένη ανθρώπινη εργασία”· ώστε να μπορέσει να εκφράσει το κοινό στοιχείο των εμπορευμάτων, που είναι η αξία τους στα πλαίσια της ανταλλακτικής σχέσης.³⁷ Έτσι ο Μαρξ καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η αξία των εμπορευμάτων, καθορίζεται από τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή τους, δηλαδή “το χρόνο εργασίας που απαιτείται για να παραχθεί οποιαδήποτε αξία χρήσης, με τους υπάρχοντες κοινωνικά κανονικούς όρους παραγωγής και με τον

³⁴ Marx K., 2009, *Το Κεφάλαιο*, (α' έκδοση 1867), τόμος α', Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σ.49 Κ.Ε.

³⁵ Αντωνοπούλου Ν. Μ., 2000, *Κοινωνική Πράξη και Υλισμός, Σπουδή στην Κοινωνιολογία της Γνώσης*, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σ. 108.

³⁶ Μαρξ Κ., ο.π., σ. 50.

³⁷ ο.π., σ. 52.

κοινωνικά μέσο βαθμό επιδεξιότητας και εντατικότητας της εργασίας”.³⁸ Γι’ αυτό και τα εμπορεύματα εμφανίζονται ως τέτοια, μόνο στο βαθμό που εμφανίζουν και τους δύο αυτούς παράγοντες, ή όπως το λέει ο Μαρξ “για να παράγει κανείς εμπόρευμα δεν πρέπει να παράγει απλά αξία χρήσης, αλλά αξία χρήσης, για άλλους”.³⁹

Φαίνεται, λοιπόν, από τη μέχρι τώρα ανάλυση, ότι ο Μαρξ θεωρεί την σχέση ανταλλαγής των εμπορευμάτων ως κοινωνική σχέση, καθώς οι άνθρωποι διαμεσολαβούν τη σχέση ανταλλαγής. Άρα “η ανταλλακτική αξία δεν αντιπροσωπεύει σχέση μεταξύ εμπορευμάτων, αλλά τη σχέση που συνδέει τους ανθρώπους-κατόχους εμπορευμάτων”,⁴⁰ αφού “ο καθένας μόνο με τη βοήθεια μιας βουλητικής πράξης, κοινής και για τους δύο, μπορεί να ιδιοποιείται το ξένο εμπόρευμα, εκποιώντας το δικό του”.⁴¹ Ο τρόπος με τον οποίο δημιουργείται αυτή η σχέση, καθώς και ο τρόπος με τον οποίο εκφέρεται ως κοινωνική, θα αποτελέσει την συνέχεια της αναζήτησης μας.

Αρχικά θα πρέπει να αναφέρουμε ότι ο Μαρξ διακρίνει τέσσερις μορφές της αξίας. Την “απλή, μεμονωμένη ή τυχαία μορφή της αξίας”, που αφορά την τυχαία ανταλλαγή μεταξύ δύο προϊόντων απλά ως χρήσιμων αντικειμένων· αναφέρει μάλιστα το παράδειγμα της τυχαίας ανταλλαγής δέκα μέτρων λινού υφάσματος με ένα πανωφόρι. “Την ολική ή διευρυμένη μορφή της αξίας”, που αφορά τη συστηματική ανταλλαγή διαφόρων αγαθών· εδώ αναφέρει το παράδειγμα της ανταλλαγής δέκα μέτρων λινού υφάσματος με ένα πανωφόρι, με δεκαπέντε κιλά τσάι, με τρία κιλά σίδηρο κ.λ.π. Τη “γενική μορφή της αξίας”, που αφορά την ανταλλαγή μέσω ενός τρίτου εμπορεύματος, που έχει αναδειχθεί μέσα από την κοινωνική πρακτική ως ισοδύναμο όλων των άλλων εμπορευμάτων και το οποίο μετράει την αξία τους· εδώ αναφέρει το παράδειγμα ένα πανωφόρι, δεκαπέντε κιλά τσάι, τρία κιλά σίδηρος, ισοδυναμούν με δέκα μέτρα λινού υφάσματος. Μάλιστα το εμπόρευμα που αποτελεί το ισοδύναμο, γίνεται χρήμα. Και η “χρηματική μορφή”, στην οποία το εμπόρευμα που έχει αναδειχθεί ως ισοδύναμο, παίρνει τη μορφή του

---

³⁸ Μαρξ Κ., 2009, ο.π., σ. 53.

³⁹ ο.π., σ. 55.

⁴⁰ Αντωνοπούλου Ν. Μ., 2000, *Κοινωνική Πράξη και Υλισμός, Σπουδή στην Κοινωνιολογία της Γνώσης*, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σ. 111.

⁴¹ Μαρξ Κ., 2009, ο.π., σ. 98.

νομίσματος.⁴² Και επειδή η πρώτη μορφή της αξίας είναι αυτή στην οποία κρύβεται το μυστικό κάθε μορφής της αξίας, θα δώσουμε λίγο περισσότερο βάρος σε αυτή.

Στην περίπτωση, λοιπόν, της τυχαίας ανταλλαγής αγαθών, που πραγματοποιείται προκειμένου να ικανοποιηθούν οι διάφορες ανάγκες των ανθρώπων, το αγαθό αποκτάει κάποια αξία μόνο εφόσον πρόκειται να ανταλλαγεί με κάποιο άλλο πράγμα που σημαίνει ότι πρέπει να συσχετισθεί μαζί του. Έτσι στο παράδειγμα που αναφέραμε στη τυχαία ανταλλαγή, “η αξία του πρώτου εμπορεύματος παρασταίνεται σαν σχετική αξία, ή βρίσκεται στη σχετική μορφή της αξίας”, ενώ το δεύτερο εμπόρευμα λειτουργεί σαν ισοδύναμο”.⁴³ Δηλαδή το ύφασμα καθώς ανταλλάσσεται με το πανωφόρι “εκφράζει την αξία του σε σχέση με – αναφερόμενο στο – πανωφόρι”, ενώ το πανωφόρι “αναλαμβάνει να αποδώσει την αξία του υφάσματος”. Και μόνο μέσα στη σχέση της ανταλλαγής αποκτούν αυτές τις ιδιότητες, καθώς τα αγαθά τίθενται το ένα έναντι του άλλου όταν συνδέονται. “Η «μορφή της αξίας» συντίθεται, λοιπόν, ως η ενότητα των δύο αυτών αντιθετικών εκ της σύνδεσης τους πραγμάτων”.⁴⁴ Μάλιστα ο Μαρξ αναφέρει ότι αυτό το ισοδύναμο είναι σαν μια υποθετική ράβδος, που υπάρχει από κοινού στο μυαλό των δύο κατόχων των παραπάνω αγαθών και λειτουργεί σαν ένα σύμβολο, μέσω του οποίου εκφράζεται η ανταλλακτική αξία· η οποία, με άλλα λόγια λειτουργεί ως ο κοινός παρανομαστής που μετατρέπει τα αγαθά σε συμμετρικές ποσοτικές αναλογίες. Σημειώνει επίσης, ότι αυτή η σύγκριση που γίνεται στο μυαλό, πριν πραγματοποιηθεί η ανταλλαγή σαν διαδικασία, είναι και αυτή μια αφαίρεση. Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο, τελικά, η ανταλλακτική αξία του εμπορεύματος υπάρχει σαν μια ξεχωριστή ύπαρξη δίπλα στο ίδιο το εμπόρευμα σαν χρήμα.⁴⁵

Μέσα ακριβώς από αυτή την ανταλλαγή, που μόλις περιγράψαμε, όπου δύο διαφορετικά αντικείμενα σχετίζονται μεταξύ τους και το ένα καταγράφει την αξία του άλλου, εκπληρώνοντας το ρόλο της ανταλλαξιμότητας, εκφράζεται η σχέση που δημιουργείται μεταξύ δύο ανθρώπων που αποφάσισαν να αποχωριστούν, ο καθένας το ιδιαίτερο του

⁴² Μαρξ Κ., 2009, ο.π., σ.σ. 62-84.

⁴³ ο.π., σ. 62.

⁴⁴ Αντωνοπούλου Ν. Μ., 2000, ο.π., σ. 114-115.

⁴⁵ Μαρξ Κ., 1984, *Grundrisse*, ο.π., σ. 98.

προϊόν, για να γίνει ανταλλαγή μεταξύ τους. “Εκφράζει, δηλαδή, την ιδιαίτερη κοινωνική σχέση που δημιουργούν καθώς ανταλλάσσουν τα αγαθά τους, η αλλιώς την κοινωνική σχέση της ανταλλαγής”.⁴⁶ Γιατί μπορεί, όπως αναφέραμε, η σύγκριση των εμπορευμάτων να αποτελεί μία αφαίρεση, η πραγματοποίηση όμως της ανταλλαγής χρειάζεται ένα συμβολισμό. Γιατί τα εμπορεύματα ανταλλάσσονται ως ιδιαίτερα εμπορεύματα, αλλά σαν ιδιαίτερα εμπορεύματα, δεν μπορούν να μετρηθούν για να δειχθεί η απαιτούμενη συμμετρία τους. “Το εμπόρευμα πρέπει να ανταλλαγεί με ένα τρίτο πράγμα, που να μην είναι πάλι κι αυτό ένα ξεχωριστό εμπόρευμα, αλλά το σύμβολο του εμπορεύματος σαν εμπορεύματος, της ίδιας της ανταλλακτικής αξίας του εμπορεύματος· που να αντιπροσωπεύει, λοιπόν, ας πούμε τον χρόνο εργασίας σαν τέτοιο – ας πούμε ένα κομμάτι χαρτί ή πετσά που να αντιπροσωπεύει ένα κλασματικό μέρος χρόνου εργασίας. (Ένα τέτοιο σύμβολο προϋποθέτει τη γενική αναγνώριση· δεν μπορεί να είναι παρά μόνο κοινωνικό σύμβολο· δεν εκφράζει, πραγματικά, παρά μια κοινωνική σχέση)”.⁴⁷

Επιπλέον θα πρέπει να τονίσουμε ότι διερευνώντας τη στοιχειώδη μορφή της αξίας διαπιστώσαμε ότι όταν το πανωφόρι εξισώνεται με το πανί, εξισώνονται και οι εργασίες, που εμπεριέχουν το καθένα και ανάγονται “στο κοινό χαρακτηριστικό τους ότι είναι ανθρώπινη εργασία”.⁴⁸ Έτσι, “προκειμένου να ανταλλαγούν δύο διαφορετικές αξίες χρήσης, δύο ποιοτικά διαφορετικά εμπορεύματα που ενσωματώνουν διαφορετικές μορφές χρήσιμης – συγκεκριμένης εργασίας”, της εργασίας του ραψίματος και της εργασίας της ύφανσης, αυτές οι εργασίες “εξομοιώνονται, εκλαμβάνονται ως φορείς «αφηρημένης εργασίας», προϊόντα της «ανθρώπινης εργασίας γενικά».”⁴⁹

Ακόμη πρέπει να πούμε, ότι για τον Μαρξ η εργασία στην εμπορευματική παραγωγή εκτός από χρήσιμη είναι και δημιουργός αξίας, επομένως αυτή η αφηρημένη εργασία, είναι μια καθορισμένη κοινωνική μορφή της εργασίας. Και παρόλο που, όπου υπάρχει καταμερισμός εργασίας, η εργασία μπορεί να θεωρηθεί ως κοινωνική, στην εμπορευματική αγορά, η εργασία είναι άμεσα ιδιωτική και δεν γίνεται κοινωνική παρά μόνο στην διαδικασία ανταλλαγής εμπορευμάτων. Καθώς τα προϊόντα σχετίζονται σαν

⁴⁶ Αντωνοπούλου Ν. Μ., 2000, ο.π., σ. 116.

⁴⁷ Μαρξ Κ., 1984, *Grundrisse*, ο.π., σ. 99.

⁴⁸ Ο.π., σ.σ. 64-65.

⁴⁹ Αντωνοπούλου Ν. Μ., 2000, ο.π., σ. 119.

αξίες, μέσω της παραγωγής των αξιών, η εργασία διαμεσολαβεί κοινωνικά ως αφηρημένη εργασία.⁵⁰ Άλλωστε “η ανάγκη για ανταλλαγή και η μετατροπή του προϊόντος σε καθαρή ανταλλακτική αξία, αναπτύσσονται στον ίδιο βαθμό με τον καταμερισμό της εργασίας, δηλαδή με τον κοινωνικό χαρακτήρα της παραγωγής”.⁵¹ Και σε αυτή την αύξηση του καταμερισμού της εργασίας που είναι επικεντρωμένη στους ανεξάρτητους εμπορευματοπαραγωγούς, που κατέχουν το προϊόν ως ιδιωτική ιδιοκτησία, η δραστηριότητα της ανταλλαγής διευθετείται από το νόμο της αξίας, που εξισώνει κοινωνικά της εργασίες και τις κάνει ομοιόμορφες, απλές εργασίες, που δεν διαφέρουν πλέον παρά μόνο ποσοτικά. Έτσι η αφαίρεση της αφηρημένης εργασίας δεν πραγματοποιείται στην σκέψη, αλλά στην καθημερινή παραγωγική διαδικασία.⁵²

Μόνο σε μια σοσιαλιστική κοινωνία η εργασία μπορεί να αντιμετωπιστεί ως καθολικά συγκεκριμένη, όπου η όποια εξειδίκευση προέρχεται από έναν κεντρικό κοινωνικό σχεδιασμό. Η εργασία επομένως είναι άμεσα κοινωνική και οι διάφορες εργασίες αντιμετωπίζονται ως ίσες, με σκοπό την οργάνωση του κοινωνικού συστήματος, με ένα λογικό και αποτελεσματικό τρόπο. Δηλαδή, μόνο σε ένα σοσιαλιστικό σχέδιο, η καθολικότητα της εργασίας είναι ταυτόσημη με την κοινωνικότητα της· ενώ η δραστηριότητα του σχεδιασμού, προϋποθέτει ως δεδομένη την ενότητα μέσα στη διαφορά, των ποικίλων μορφών που αναλαμβάνονται, μέσω της συγκεκριμένα καθολικής εργασίας· και κάθε κλάδος παραγωγής είναι οργανωμένος ποιοτικά για να οργανωθεί και ποσοτικά, ώστε να παράγει τον καθορισμένο αριθμό αγαθών που χρειάζονται, με οικονομία στο χρόνο εργασίας.⁵³

Για να ξαναπιάσουμε το ζήτημα της αξίας από εκεί που το αφήσαμε, θα πρέπει να τονίσουμε, ότι καθώς αυξάνεται ο καταμερισμός της εργασίας, αυξάνεται και η δύναμη του χρήματος, γιατί ο προσδιορισμός του προϊόντος ως ανταλλακτικής αξίας, συνεπάγεται ότι αυτή αποκτά μια διαχωρισμένη ύπαρξη από το προϊόν· και αυτή η αποσπασμένη από τα άλλα εμπορεύματα αξία, που είναι και η ίδια ένα εμπόρευμα, είναι χρήμα. Όσο περισσότερο λοιπόν το προϊόν γίνεται ανταλλακτική αξία και όσο αυτή με τη σειρά της γίνεται αντικείμενο της παραγωγής, τόσο περισσότερο αναπτύσσονται και οι

⁵⁰ Arthur C.J., 1978, “Labour: Marx’s concrete Universal, *Inquiry*. 21, σ. 93-95.

⁵¹ Μαρξ Κ., 1984, *Grundrisse*, ο.π., σ. 101.

⁵² Arthur C.J., 1978, ο.π., σ.95.

⁵³ Arthur C.J., 1978, ο.π., σ.96.

χρηματικές σχέσεις. “Όπως η πραγματική ανταλλαγή των προϊόντων παράγει την ανταλλακτική τους αξία, έτσι και η ανταλλακτική τους αξία παράγει το χρήμα.⁵⁴

Όμως, η ανεξάρτητη ύπαρξη της ανταλλακτικής αξίας κρύβει αντιφάσεις. Καταρχήν, όπως είδαμε, η ξεχωριστή ύπαρξη της ανταλλακτικής αξίας δίπλα στο εμπόρευμα, κάνει την ανταλλαξιμότητα του προϊόντος να εξαρτιέται από εξωτερικούς παράγοντες και άρα δημιουργείται η πιθανότητα να μην μπορέσει να πραγματοποιηθεί. Στη συνέχεια αυτή η διπλή ύπαρξη, διασπά και την ίδια την πράξη της ανταλλαγής, σε ανταλλαγή εμπορεύματος με χρήμα και ανταλλαγή χρήματος με εμπόρευμα. Με αυτό τον τρόπο παύει η αμοιβαία και αδιάφορη ύπαρξη τους και πλέον μπορεί να βρεθούν σε δυσαναλογία. Θα προσπαθήσουν βέβαια, να εξισωθούν και να επανέλθουν στην προηγούμενη κατάσταση της άμεσης ισότητας, όμως η νέα κίνηση που προβάλλει, προϋποθέτει την ανίσωση. Επιπλέον, εμφανίζεται μια επαγγελματική τάξη εμπόρων μεταξύ των παραγωγών, που σκοπό της έχει όχι την κατανάλωση, αλλά την απόκτηση ανταλλακτικών αξιών, δηλαδή χρήματος. Ενώ ο καταναλωτής πρέπει να συνεχίσει να ανταλλάσει, εμπόρευμα με χρήμα. Έτσι όμως, διασπάται η διαδικασία της κυκλοφορίας, κάτι όμως που επιδρά και στην ίδια την παραγωγή. Μια άλλη αντίφαση, ενυπάρχει στην ανταλλακτική αξία σαν χρήμα, καθώς από τη μία αποτελεί την γενική ανταλλακτική ικανότητα των εμπορευμάτων, ενώ ταυτόχρονα αποτελεί και ένα ιδιαίτερο εμπόρευμα, φέρνοντας έτσι σε αντίθεση τις δύο λειτουργίες του.⁵⁵

Παράλληλα θα πρέπει να αναφερθούμε και στο ότι ο διαχωρισμός όλων των προϊόντων και δραστηριοτήτων σε ανταλλακτικές αξίες, προϋποθέτει μία ολόπλευρη αμοιβαία εξάρτηση των παραγωγών, αλλά και των καταναλωτών, καθώς η παραγωγή και κατανάλωση του καθενός, εξαρτάται πλέον από τους άλλους. Μια εξάρτηση που εκφράζεται “στην αδιάκοπη ανάγκη για ανταλλαγή” και στην “ανταλλακτική αξία σαν ολόπλευρο μεσολαβητή”. Αυτό οδήγησε πολλούς οικονομολόγους, να θεωρήσουν ότι πλέον με αυτό τον τρόπο η εκπλήρωση του ιδιωτικού συμφέροντος, στην ουσία δεν αποτελεί παρά την εκπλήρωση του γενικού συμφέροντος. Στην

⁵⁴ Μαρξ Κ., 1984, *Grundrisse*, ο.π., σ. 101.

⁵⁵ Μαρξ Κ., 1984, *Grundrisse*, ο.π., σ. 102-105.

πραγματικότητα όμως αυτό σημαίνει, ότι το ιδιωτικό συμφέρον ανταποκρίνεται σε συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες και την αναπαραγωγή τους, οι οποίες όμως είναι ανεξάρτητες από όλα τα άτομα.⁵⁶

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να σημειώσουμε, όπως έχει παρατηρηθεί, ότι ο Μαρξ “αντιλαμβάνοταν τις μορφές της αξίας, ως ιστορικές περιπτώσεις της σχέσης της εμπορευματικής ανταλλαγής” και προσπαθούσε να αναδείξει την κοινωνική σημασία “της ιστορικής ιδιομορφίας της εκάστοτε μορφής της ανταλλακτικής αξίας”.⁵⁷ Γι’ αυτό και “μπορούμε να θεωρήσουμε τις μορφές της αξίας ως ιστορικές μορφές της ανταλλαγής των εμπορευμάτων”, οι οποίες και “αναπτύσσονται εντός ποικίλων κοινωνικών σχηματισμών”. Έτσι η τυχαία μορφή θα λέγαμε ότι “αναφέρεται στον αντιπραγματισμό”. Η διευρυμένη μορφή της αξίας “στον διευρυμένο αντιπραγματισμό”, καθώς πλέον η ανταλλαγή έχει αναδειχθεί ως μια “ιδιαίτερη κοινωνική πρακτική”. Η γενική μορφή της αξίας, “αναφέρεται σε συνθήκες όπου διεξάγεται ήδη συστηματική εμπορευματική ανταλλαγή και λειτουργεί αγορά”, όπου ένα από τα εμπορεύματα έχει αναδειχθεί ως το γενικό ισοδύναμο και έχει αποκτήσει «γενική κοινωνική αποδοχή», ως το μέτρο της αξίας των προϊόντων της εργασίας. Το εμπόρευμα-χρήμα”. Τέλος η χρηματική μορφή “αναφέρεται σε εκχρηματισμένη ανταλλαγή”, σε συνθήκες όπου το χρήμα με τη μορφή του νομίσματος “έχει αναδειχθεί σε γενικό μέτρο των αξιών και καθολικό μέσο της ανταλλαγής”, ενώ επιπλέον η “εμπορευματική ανταλλαγή έχει καταστεί κυρίαρχη κοινωνική μορφή”.⁵⁸ Με αυτό τον τρόπο, γίνεται εφικτό “να κατανοήσουμε το γιατί και το πότε, η ανταλλαγή διαμεσολαβείται από την ανταλλακτική αξία και το χρήμα, αλλά και τις ευρύτερες συνέπειες αυτής της εξέλιξης”.⁵⁹

Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, θεωρούμε ότι πρέπει να προχωρήσουμε στη μελέτη της οργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας, ώστε να σταχυολογήσουμε κάποια κομβικά σημεία, που θα μας βοηθήσουν να

---

⁵⁶ Μαρξ Κ., 1984, *Grundrisse*, ο.π., σ. 109.

⁵⁷ Αντωνοπούλου Ν. Μ., 2000, ο.π., σ. 138.

⁵⁸ ο.π., σ.σ. 139-140.

⁵⁹ ο.π., σ. 140.

προσεγγίσουμε το ρόλο της, στην συγκρότηση της εργατικής τάξης. Τη σημασία, άλλωστε της παραγωγικής διαδικασίας, αναγνωρίζει και ο ίδιος ο Μαρξ με το ακόλουθο χαρακτηριστικό απόσπασμα: “Οι άνθρωποι αρχίζουν να διακρίνουν τον εαυτό τους από τα ζώα ευθύς μόλις αρχίσουν να π α ρ ά γ ο υ ν τα μέσα της συντήρησής τους”, καθώς και ότι “αυτό που είναι τα άτομα εξαρτιέται από τους υλικούς όρους που καθορίζουν την παραγωγή τους”.⁶⁰ Μάλιστα συνεχίζει την ανάλυσή του με την περιγραφή των τριών σταδίων παραγωγής που προηγούνται του καπιταλισμού, τα οποία και συνδέει με τη μορφή της ιδιοκτησίας που τα χαρακτηρίζει.⁶¹ Ενώ αντίστοιχα, για τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, βρίσκουμε μια θεωρία περιοδολόγησης στον τρίτο τόμο του Κεφαλαίου (47^ο κεφάλαιο).⁶² Σε αυτό το χωρίο παρουσιάζει τα διάφορα στάδια της φεουδαρχίας, τα οποία προέρχονται από μετασχηματισμούς της ουσίας της παραγωγής και όχι μόνο της μορφής της. Αλλαγές που πραγματοποιούνται σε συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο, αλλά και σε διεθνές επίπεδο, γύρω από την οργάνωση της παραγωγής. Στο συγκεκριμένο όμως θέμα θα επανέλθουμε στη συνέχεια της εργασίας μας.

Επιστρέφοντας στο θέμα της παραγωγής, η οποία χαρακτηρίζεται ως εμπορευματική, επιστρέφουμε εκ νέου στην ανάλυση μας για το εμπόρευμα· αυτή τη φορά όμως, θα μιλήσουμε για το “ιδιόμορφο εμπόρευμα, την εργατική δύναμη”.⁶³ Ένα εμπόρευμα που, όπως αναφέρει ο Μαρξ, θα μπορούσε να εμφανιστεί, “μόνο πάνω στη βάση ενός ολότελα ειδικού τρόπου παραγωγής, του κεφαλαιοκρατικού”, καθώς σε αυτόν όλα τα προϊόντα, παίρνουν την μορφή του εμπορεύματος.⁶⁴ Η δε αξία του καθορίζεται, όπως και όλων των άλλων εμπορευμάτων, “από το χρόνο εργασίας που είναι αναγκαίος για την παραγωγή, επομένως και για την αναπαραγωγή, αυτού του ειδικού είδους”.⁶⁵ Και άρα καθορίζεται τόσο από το “χρόνο που είναι αναγκαίος για την παραγωγή των μέσων συντήρησης” της εργατικής δύναμης του κατόχου της,

---

⁶⁰ Marx K., & Engels F., 1997, *Η γερμανική ιδεολογία*, (μετ.-επιμ. Φιλίνη Κ.), τόμος α', Αθήνα: Gutenberg, σ.61

⁶¹ ο.π., σ. 62, κ.ε.

⁶² Μαρξ Κ., 2009, *Το Κεφάλαιο*, (α' έκδοση 1867), τόμος γ', Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σ.σ. 961-985.

⁶³ Μαρξ Κ., 2009, τόμος α', σ.183.

⁶⁴ ο.π., σ. 182.

⁶⁵ ο.π., σ. 183.

όσο και “τα μέσα συντήρησης των αντικαταστών”, εννοώντας εδώ ο Μαρξ τα παιδιά των εργατών, ώστε να συνεχιστεί η ύπαρξη της εργατικής τάξης.⁶⁶

Έφτασε, λοιπόν, η στιγμή να δούμε πως πραγματοποιείται η ανταλλαγή του εμπορεύματος εργατική δύναμη, στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, ο οποίος χαρακτηρίζεται από τη χρηματική μορφή της αξίας. Η αξία χρήσης του εμπορεύματος εργατική δύναμη, είναι “η ιδιόμορφη ιδιότητά του να ‘ναι πηγή αξίας’”⁶⁷, πράγμα που σημαίνει ότι έχει την ιδιότητα, καθώς καταναλώνεται, να μεταφέρει την αξία όλων των υπολοίπων συντελεστών της παραγωγής στο τελικό προϊόν. Αποτελεί δηλαδή, το εμπόρευμα που μπορεί να μετατρέψει το χρήμα σε κεφάλαιο. Έτσι ο κάτοχος του χρήματος, πρέπει “να βρει στην αγορά των εμπορευμάτων τον ελεύθερο εργάτη με διπλή έννοια, από τη μία με την έννοια ότι σαν ελεύθερο πρόσωπο διαθέτει την εργατική του δύναμη σαν εμπόρευσμά του, και από την άλλη με την έννοια ότι δεν έχει άλλα εμπορεύματα να πουλήσει, ότι σαν το ελεύθερο πουλί είναι ελεύθερος από όλα τα πράγματα που χρειάζονται για να πραγματοποιήσει την εργατική του δύναμη”.⁶⁸ Αυτό κάνει να φαίνεται αυτή η ανταλλαγή, σαν ανταλλαγή μεταξύ ισοδύναμων εμπορευμάτων, όπως δηλαδή συμβαίνει με τα υπόλοιπα εμπορεύματα

Κατά συνέπεια, η ανταλλαγή πραγματοποιείται, όταν ο εργάτης ανταλλάσει την εργατική του δύναμη, για τα απαραίτητα γι’ αυτόν μέσα συντήρησης, με τη μορφή του μισθού. Εδώ εμφανίζεται μία ακόμη ιδιορρυθμία του εμπορεύματος εργατική δύναμη, καθώς ο μισθός καταβάλλεται, εφόσον ο εργάτης έχει ήδη προσφέρει την εργασία του για ένα ορισμένο διάστημα, στο οποίο οι κάτοχοι έχουν συμφωνήσει. Γι’ αυτό όπως λέει ο Μαρξ “ο εργάτης δανείζει στον κεφαλαιοκράτη την αξία χρήσης της εργατικής δύναμης, αφήνει τον αγοραστή να την καταναλώσει προτού εισπράξει την τιμή της”,⁶⁹ κάτι που δεν συμβαίνει με τα άλλα εμπορεύματα.

Στη συνέχεια θα δούμε τι γίνεται, όταν η εργατική δύναμη καταναλώνεται στην παραγωγική διαδικασία, για την παραγωγή των εμπορευμάτων, όπως αυτή περιγράφεται από το Μαρξ στον πρώτο τόμο του

---

⁶⁶ Μαρξ Κ., 2009, τόμος α', σ.σ. 183-184.

⁶⁷ ο.π., σ.180.

⁶⁸ ο.π., σ.σ. 181-182.

⁶⁹ ο.π., σ. 187.

κεφαλαίου, υπό τον τίτλο “Το προτσές αξιοποίησης”.⁷⁰ Μέσα, λοιπόν, στην παραγωγική διαδικασία, η κατανάλωση της εργατικής δύναμης, σημαίνει ότι ο εργάτης την χρησιμοποιεί ώστε να καταναλώσει με τη σειρά του τα υπόλοιπα εμπορεύματα (πρώτες ύλες, μηχανές κλπ) για την κατασκευή ενός προϊόντος. Με την πρώτη κατανάλωση, ο εργάτης παράγει την αξία του, δηλαδή το μισθό του, ενώ με τη δεύτερη μεταφέρεται η αξία των υπόλοιπων συντελεστών της παραγωγής στο προϊόν. Και επειδή η αξία όλων των εμπορευμάτων, καθορίζεται από τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας που έχει καταναλωθεί σ’ αυτά, διαπιστώνουμε ότι, η αξία του εμπορεύματος που παράχθηκε, περιλαμβάνει το σύνολο των χρημάτων που δαπανήθηκαν για την αγορά όλων των εμπορευμάτων, από τη μεριά του κεφαλαιοκράτη. Όμως, όπως παρατηρεί στη συνέχεια ο Μαρξ, η εργάσιμη μέρα διαρκεί περισσότερο από τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας, περιέχει δηλαδή επιπλέον του αναγκαίου χρόνο εργασίας, τη λεγόμενη υπερεργασία. Αυτός ο επιπλέον χρόνος εργασίας παράγει, με τον τρόπο που δείξαμε παραπάνω, την υπεραξία. Και καταλήγει, ότι με την πώληση του εμπορεύματος ο κεφαλαιοκράτης εισπράττει ένα ποσό, για το οποίο δεν έχει ξοδέψει τίποτα. Επομένως η πηγή του κέρδους για τον κεφαλαιοκράτη είναι αυτή η υπεραξία, όπως θα δείξει και ο Μαρξ σε κατοπινά κεφάλαια.

Να σημειώσουμε μόνο, πριν προχωρήσουμε την ανάλυση μας, ότι ο Μαρξ διέκρινε την υπεραξία σε απόλυτη και σχετική υπεραξία με τον ακόλουθο τρόπο, λαμβάνοντας πάντα υπ’ όψη ότι “οι διακυμάνσεις της εργάσιμης ημέρας κινούνται μέσα σε φυσικά και κοινωνικά όρια”.⁷¹ “ Η παράταση της εργάσιμης ημέρας, πέρα από το σημείο που ο εργάτης θα παρήγε, μόνο ένα ισοδύναμο για την αξία της εργατικής του δύναμης, και η ιδιοποίηση αυτής της υπερεργασίας από το κεφάλαιο – αυτή είναι η παραγωγή της απόλυτης υπεραξίας.” Αυτή αποτελεί “τη γενική βάση του κεφαλαιοκρατικού συστήματος και την αφετηρία της παραγωγής της σχετικής υπεραξίας”, καθώς “για να παραταθεί η υπερεργασία περιορίζεται η αναγκαία εργασία, με μέθοδες που επιτρέπουν, να παράγεται μέσα σε λιγότερο χρόνο

---

⁷⁰ Μαρξ Κ., 2009, ο.π., σ.199-211, εδώ ο Μαρξ, με το παράδειγμα της παραγωγής νήματος αναλύει με πολύ παραστατικό τρόπο όσα αναφέραμε στο συγκεκριμένο χωρίο.

⁷¹ ο.π., σ.243.

το ισοδύναμο του μισθού εργασίας”.⁷² Με λίγα λόγια διαπιστώνουμε δύο εναλλακτικούς τρόπους απόσπασης της υπεραξίας· ο πρώτος σχετίζεται με την αύξηση του εργάσιμου χρόνου και ο δεύτερος με την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας. Εκείνο που έχει σημασία, είναι ο τρόπος με τον οποίο συνδυάζονται μεταξύ τους, ώστε να αποσπάται όσο το δυνατόν περισσότερη υπεραξία και μέσω αυτής να αυξάνει το κέρδος.

Σ’ αυτό το σημείο, θα θέλαμε να σταθούμε στον καταμερισμό της εργασίας, που τοποθετεί τον εργάτη απέναντι στις μηχανές, ως απλό χειριστή τους, διαχωρίζοντας την πνευματική από την χειροτεχνική εργασία. Είναι χαρακτηριστικό ως προς αυτό, ο τρόπος με τον οποίο επιτυγχάνεται. Δίπλα στον εργάτη που χειρίζεται της μηχανές, υπάρχει ένας μικρός αριθμός εργατών, που επιβλέπουν ή τροφοδοτούν την κύρια μηχανή και οι βοηθοί τους· δίπλα τους υπάρχει και ένας μικρός αριθμός προσωπικού, που ασχολείται με τον έλεγχο όλων των μηχανών και την επισκευή τους, “ένα ανώτερο στρώμα εργατών”, ξεχωριστό από τους εργοστασιακούς εργάτες.⁷³

Σύμφωνα, μάλιστα με τον Μαρξ ο χωρισμός αυτός “των πνευματικών δυνάμεων του προτσές παραγωγής, από τη χειρωνακτική εργασία και η μετατροπή τους σε δυνάμεις κυριαρχίας του κεφαλαίου πάνω στην εργασία, ολοκληρώνεται στη μεγάλη βιομηχανία που στηρίζεται στις μηχανές”. Με τον τρόπο αυτό, “η μερική δεξιότητα του μερικού εργάτη, που δουλεύει στη μηχανή και που του αφαίρεσαν κάθε περιεχόμενο, εξαφανίζεται σαν μηδαμινό πάρεργο μπρος στην επιστήμη, μπρος στις τεράστιες φυσικές δυνάμεις και μπρος στη μαζική κοινωνική εργασία, που ενσαρκώνονται στο σύστημα των μηχανών και αποτελούν μαζί του τη δύναμη του «αφεντικού» (master)”.⁷⁴ Με άλλα λόγια οι πνευματικές δυνάμεις εμφανίζονται σαν κάτι ξένο προς, τον εργάτη που τον εξουσιάζουν, καθώς χωρίζονται από την εργατική δύναμη ως αυτοτελής παραγωγική δύναμη, που υπόκειται στην υπηρεσία του κεφαλαίου.

Αυτή η υποταγή του εργάτη στις μηχανές και το γεγονός ότι πλέον στους εργάτες απαντάμε άντρες, γυναίκες και παιδιά, δημιουργεί έναν επιπλέον διαχωρισμό, ανάμεσα στους χειρονακτικούς εργάτες και τους επιστάτες εργασίας, οι οποίοι είναι υπεύθυνοι για την τήρηση του

---

⁷² ο.π., σ. 525.

⁷³ ο.π., σ. 436.

⁷⁴ Marx K., 2009, ο.π., σ. 439.

απαιτούμενου κώδικα πειθαρχίας. Ενός κώδικα πειθαρχίας, που “διατυπώνει την απόλυτη κυριαρχία” του κεφαλαιοκράτη πάνω στους εργάτες, καθώς ο πρώτος λειτουργεί ως “ιδιωτικός νομοθέτης”.⁷⁵ Παρενθετικά, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι, αυτός ο καταμερισμός της εργασίας που παρουσιάσαμε, δείχνει και το ποιοι αποτελούσαν για το Μαρξ την εργατική τάξη, αν και αποτελεί έναν καταμερισμό καθαρά τεχνικό. Γι’ αυτό και πρέπει να προσθέσουμε ότι, για το Μαρξ “παραγωγικός είναι μονάχα ο εργάτης εκείνος που παράγει υπεραξία για τον κεφαλαιοκράτη, ή που εξυπηρετεί την αυτοαξιοποίηση του κεφαλαίου”. Χρησιμοποιεί μάλιστα το παράδειγμα του δασκάλου, που δεν ανήκει στην υλική σφαίρα της παραγωγής, για να δείξει ότι ακόμη και σε αυτή την περίπτωση, ο κεφαλαιοκράτης απλά “έχει τοποθετήσει τα κεφάλαιά του σε ένα εργοστάσιο εκπαίδευσης”.⁷⁶

Επιστρέφοντας στην ανάλυση μας για την παραγωγική διαδικασία, δεν θα πρέπει να ξεχνάμε, βέβαια, ότι αυτή – ή το προτσές παραγωγής όπως την ονομάζει ο Μαρξ – είναι μια διαδικασία η οποία συνεχώς επαναλαμβάνεται, οπότε “είναι ταυτόχρονα και προτσές αναπαραγωγής”. Συνεπώς “οι όροι της παραγωγής είναι και όροι της αναπαραγωγής”,⁷⁷ κάτι που ισχύει για κάθε παραγωγική διαδικασία. Άρα στα πλαίσια της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, η αναπαραγωγή χρησιμοποιεί την παραγμένη υπεραξία για να παραχθεί εκ νέου. Αυτή η επαναλαμβανόμενη διαδικασία, δηλαδή “η χρησιμοποίηση υπεραξίας σαν κεφάλαιο, ή η ξαναμετατροπή υπεραξίας σε κεφάλαιο, ονομάζεται συσσώρευση του κεφαλαίου”.⁷⁸ Αυτή η διαδικασία της συσσώρευσης, προκαλεί όχι μόνο τη συγκέντρωση του κεφαλαίου αλλά και τη συγκεντροποίηση του, κάνοντας ακόμη πιο μεγάλη την συσσώρευση του κεφαλαίου. Αυτή η διαδικασία, μέσω της ολοένα και μεγαλύτερης μηχανοποίησης της παραγωγής, δεν μειώνει την εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης. Απεναντίας, αυτή η συνεχιζόμενη απαξίωση της εργατικής δύναμης από μηχανές, δημιουργεί έναν τεράστιο εφεδρικό στρατό ανέργων, οι οποίοι στη συνέχεια αποτελούν, μια δεξαμενή φτηνού εργατικού δυναμικού, όσο και

---

⁷⁵ Μαρξ Κ., 2009, σ. 440.

⁷⁶ ο.π., σ. 525.

⁷⁷ ο.π., σ. 586.

⁷⁸ ο.π., σ. 600.

μέσο πίεσης για όσους ήδη εργάζονται, ώστε να πωλούν την εργατική τους δύναμη με όλο και χειρότερους όρους.⁷⁹

Σ' αυτή τη διαδικασία παρατηρούμε μία αντίφαση, που είναι άμεσα συνδεδεμένη με το φαινόμενο της κρίσης στον καπιταλισμό, όπως αυτή περιγράφεται στον τρίτο τόμο του Κεφαλαίου, με το νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους. Παρατηρεί, λοιπόν ο Μαρξ, ότι αυτή η διαδικασία της συσσώρευσης κεφαλαίου, εκτός του ότι δημιουργεί μία τεράστια μάζα ανέργων – άρα αδυναμία κατανάλωσης των προϊόντων που παράγονται – παράλληλα κάνει πιο δύσκολους του όρους αξιοποίησης των κεφαλαίων. Γεγονός που σημαίνει, όχι μόνο καταστροφή κεφαλαίων, αλλά και στροφή προς κερδοσκοπικές δραστηριότητες που, συνδέονται με το σύστημα της πίστης (τράπεζες και αδυναμία δανεισμού, χρηματιστήρια κλπ.). Γι' αυτό και κάνει λόγο για την υπερσυσσώρευση κεφαλαίου, η οποία περιλαμβάνει ούτως ή άλλως και τα εμπορεύματα. Παράλληλα εξηγεί, πως η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους, έρχεται να εντείνει ακόμη περισσότερο αυτή την αντίφαση, δείχνοντας και τα πραγματικά όρια του καπιταλισμού, που παράγει προϊόντα που δεν μπορούν να καταναλωθούν. Όρια τα οποία ναι μεν μπορεί να ξεπεράσει, μόνο όμως για να τα ανεβάσει σε ένα ανώτερο επίπεδο, αυξάνοντας έτσι την ίδια την αντίφαση.⁸⁰

Μέχρι τώρα παρακολουθήσαμε τη διαδικασία μέσα από την οποία διαμορφώνεται ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, όπου το βασικό του στοιχείο, είναι η παραγωγή εμπορευμάτων· εμπορευμάτων που ανταλλάσσονται στην αγορά, για την ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών. Ταυτόχρονα όμως, διαπιστώσαμε ότι απ' όλα τα εμπορεύματα που ανταλλάσσονται, υπάρχει και ένα το οποίο δεν ανταλλάσσεται παρά με έναν ιδιόμορφο τρόπο· το εμπόρευμα εργατική δύναμη. Η ιδιομορφία της ανταλλαγής του έγκειται στο γεγονός ότι, αποτελεί το μοναδικό εμπόρευμα που δεν ανταλλάσσεται ως ισοδύναμο με τα υπόλοιπα εμπορεύματα, γι' αυτό και αποτελεί κατά το Μαρξ "το πιο κακοπληρωμένο εμπόρευμα".⁸¹

Το γεγονός, μάλιστα, ότι ο εργάτης εναποθέτει την εργατική του δύναμη σε ένα προϊόν το οποίο δεν του ανήκει, τον οδηγεί στο να το

---

⁷⁹ ο.π., σ.634-671.

⁸⁰ Μαρξ Κ., 2009, τόμος γ', ο.π., σ. 267 κ.ε.

⁸¹ Μαρξ Κ., 2012, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα 1844*, Αθήνα: Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο, σ. 83.

αντιμετωπίζει ως μία δύναμη ξένη και ανεξάρτητη απ' αυτόν. Για το θέμα αυτό ο Μαρξ παρατηρεί ότι "όσο περισσότερο ο εργάτης ιδιοποιείται με την εργασία του τον εξωτερικό κόσμο, την αισθητηριακή φύση, τόσο περισσότερο αποστερείται τα μέσα της ζωής". Γιατί το προϊόν που παράγει ανήκει όλο και λιγότερο στην εργασία του και αποτελεί όλο και λιγότερο το μέσο για τη φυσική του διαβίωση.⁸² Η αποξένωση αυτή του εργάτη από το προϊόν του, σημαίνει παράλληλα και αποξένωση του από την ίδια τη διαδικασία με την οποία παράγει αυτό το προϊόν, καθώς "το προϊόν δεν είναι παρά η σύνοψη της δραστηριότητας της παραγωγής".⁸³ Και επειδή θεωρεί ότι ο άνθρωπος είναι μέρος της φύσης, η αποξενωμένη εργασία, αποξενώνει τελικά τον άνθρωπο, τόσο από την ίδια τη φύση και το σώμα του, όσο και από τους άλλους ανθρώπους. Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια, ο εργάτης τοποθετεί τον άλλο, επίσης σαν κάτι ξένο προς αυτόν. Οπότε "η σχέση του εργάτη προς την εργασία δημιουργεί τη σχέση του κεφαλαιοκράτη (ή όποια άλλη λέξη επιλέγει κανείς, για να ονομάσει τον κυρίαρχο της εργασίας) προς την εργασία αυτή".⁸⁴

Παρατηρήσαμε, μέχρι τώρα, τη σημασία που έχει η ιδιοκτησία στην ανάλυση του Μαρξ. Θα μπορούσαμε μάλιστα να υποστηρίξουμε ότι η ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, τελικά προκύπτει μέσα από την ανάλυση της αποξενωμένης εργασίας, όπως την περιγράψαμε παραπάνω. Και μάλιστα όσο πιο αναπτυγμένη εμφανίζεται η ατομική ιδιοκτησία, τόσο πιο πολύ γίνεται εμφανής αυτή η σχέση.⁸⁵ Επιπλέον θεωρεί, ότι "η αντίθεση μεταξύ *απουσίας ιδιοκτησίας* και *ιδιοκτησίας*, όσο δεν γίνεται κατανοητή ως αντίθεση *εργασίας* και *κεφαλαίου*, παραμένει ακόμη χωρίς ενδιαφέρον, καθώς δεν γίνεται αντιληπτή στην *ενεργητική της σύνδεση*, την *εσωτερική* της σχέση, ως *αντίφαση*"· μια δυναμική σχέση που μπορεί να οδηγήσει ,ακριβώς επειδή είναι δυναμική, και στην επίλυση αυτής της αντίφασης.⁸⁶ Αντίφαση που μπορεί να επιλυθεί, μόνο με την κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας, υπό την έννοια ότι μιλάμε για τη "θετική υπέρβαση της *ατομικής ιδιοκτησίας*, ως ιδιοποίηση της *ανθρώπινης ζωής*".⁸⁷

---

⁸² Μαρξ κ., 2012, ο.π., σ. 87.

⁸³ ο.π., σ. 89.

⁸⁴ ο.π., σ. 99.

⁸⁵ ο.π., σ. 98.

⁸⁶ ο.π., σ. 119.

⁸⁷ ο.π., σ. 125.

Μέσα σ' αυτή τη διαδικασία "το άτομο είναι το κοινωνικό ον"⁸⁸ και δεν μπορεί να λογίζεται έξω από το σύνολο των κοινωνικών του σχέσεων, ενώ όμως "είναι προϊόν των ιστορικο- κοινωνικών συνθηκών, από την άλλη είναι ταυτόχρονα και δημιουργός τους".⁸⁹ Άρα οποιαδήποτε μεταβολή των κοινωνικών του σχέσεων, δεν μπορεί παρά να αφορά την ολότητα τους· και γι' αυτό το λόγο δεν μπορεί να γίνει από το μεμονωμένο άτομο αλλά από τις τάξεις (εργατική ή αστική).⁹⁰ Επομένως, καταλήγει ο Μαρξ, η χειραφέτηση της κοινωνίας "εκφράζεται στην πολιτική μορφή της χειραφέτησης των εργατών· όχι επειδή διακυβεύεται αποκλειστικά η δική τους χειραφέτηση, αλλά επειδή η χειραφέτηση των εργατών εμπεριέχει την καθολική ανθρώπινη χειραφέτηση – και την εμπεριέχει, επειδή η ανθρώπινη υποδούλωση εμπλέκεται, στο σύνολό της, στη σχέση του εργάτη προς την παραγωγή, όπως και όλες οι σχέσεις υποδούλωσης δεν είναι τίποτε άλλο παρά τροποποιήσεις και συνέπειες αυτής της σχέσης".⁹¹ Καθώς όμως, ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, έχει τη δυνατότητα να ξεπερνάει τις κρίσεις του και να συνεχίζει τη διαιώνισή του, η χειραφέτηση δεν πρόκειται να συμβεί ούτως ή άλλως, υπάρχει μόνο σαν μία δυνατότητα.

---

⁸⁸ ο.π., σ. 127.

⁸⁹ Ρούσης Γ., 1991, *Κομμουνισμός τέλος; Ή η αρχή της ιστορίας;*, Κοινωνική Επιστήμη Ι, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, σ. 38.

⁹⁰ Ρούσης Γ., 1991, ο.π., σ. 34.

⁹¹ Μαρξ Κ., 2012, ο.π., σ. 99.

Η συγκρότηση της εργατικής τάξης ως συλλογικό υποκείμενο στη μαρξική σκέψη

Το επόμενο βήμα της προσπάθειας μας, όπως αυτό προσδιορίζεται από τον τίτλο του κεφαλαίου, αφορά ένα θέμα το οποίο έμεινε ανολοκλήρωτο στη σκέψη του Μαρξ, καθώς το τελευταίο κεφάλαιο του τρίτου τόμου του Κεφαλαίου, με τίτλο “Οι τάξεις”,⁹² αποτελείται από 2 μόνο σελίδες. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι υπάρχει έλλειμμα υλικού για την διερεύνηση αυτού του θέματος, καθώς αποτέλεσε αντικείμενο ενασχόλησης του σε διάφορα άλλα έργα του.

Η προσπάθεια μας έχει ως αφετηρία της την θέση του Μαρξ ότι “μέχρι τώρα η ιστορία όλης της κοινωνίας είναι ιστορία ταξικών αγώνων”.⁹³ Σε αυτή τη θέση θα πρέπει να συμπεριλάβουμε και την υποσημείωση που πρόσθεσε αργότερα ο Ένγκελς, που διευκρινίζει ότι πρόκειται για την γραπτή ιστορία· ενώ παράλληλα αναφέρει ότι οι αντιτιθέμενες τάξεις προήλθαν από τον διαχωρισμό των πρωταρχικών κοινοτήτων, που χαρακτηρίζονταν από την κοινή κατοχή της γης.⁹⁴ Από εκείνο το σημείο και μετά οι αντιθέσεις των διάφορων τάξεων που συγκροτούσαν τις κοινωνίες – ανάλογα και με την εκάστοτε διάρθρωση της παραγωγής – οδηγούσαν σε διαμάχες οι οποίες τελείωναν ή “με τον επαναστατικό μετασχηματισμό ολόκληρης της κοινωνίας ή με την κοινή καταστροφή των αγωνιζόμενων τάξεων”.⁹⁵

Για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε καλύτερα την διαδικασία μέσα από την οποία έγινε το πέρασμα από την κοινή κατοχή της γης στις ταξικές κοινωνίες, θα πρέπει να έχουμε πάντα υπ’ όψη μας τον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί η εργασία. Καθώς συμβάλλει στην ανάπτυξη της ανθρώπινης εμπειρίας, ταυτόχρονα αναπτύσσει και τα μέσα παραγωγής. Και “κάθε νέα παραγωγική δύναμη, στο βαθμό που δεν είναι απλώς μια ποσοτική επέκταση των ήδη γνωστών παραγωγικών δυνάμεων (λόγου χάρη καλλιέργεια καινούργιων εδαφών), προκαλεί μια παραπέρα ανάπτυξη του καταμερισμού

⁹² Μαρξ Κ., 2009, *Το Κεφάλαιο*, (α’ έκδοση 1894) τόμος γ’, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σ. 1086.

⁹³ Μαρξ Κ., Ένγκελς Φ., *Το Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος – Οι Βάσεις του Κομμουνισμού*, Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο, σ. 41.

⁹⁴ ο.π.

⁹⁵ ο.π., σ. 42.

της εργασίας”.⁹⁶ Με αυτό τον τρόπο αρχίζουν να δημιουργούνται πλεονάσματα, και άρα οι προϋποθέσεις για την ιδιοποίηση αυτών των πλεονασμάτων και την μετέπειτα ανταλλαγή τους: δημιουργώντας έτσι τις προϋποθέσεις για την εμφάνιση της ατομικής ιδιοκτησίας. Και μέσα από αυτή τη σύνδεση του καταμερισμού της εργασίας με την ιδιοκτησία, που πρακτικά σημαίνει ότι “τα διάφορα στάδια ανάπτυξης στον καταμερισμό της εργασίας αποτελούν άλλες τόσες διαφορετικές μορφές ιδιοκτησίας”⁹⁷, προκύπτει και η εξέλιξη των κοινωνιών, από τις πρωταρχικές κοινότητες μέχρι την σύγχρονη αστική κοινωνία.

Ωστόσο, για τις ανάγκες της δικής μας προσπάθειας θα περιοριστούμε στα πλαίσια της αστικής κοινωνίας, όπου ο Μαρξ περιγράφει με πάρα πολύ χαρακτηριστικό τρόπο, “πως η σύγχρονη αστική τάξη είναι και η ίδια προϊόν μιας πολύχρονης εξέλιξης, προϊόν μιας σειράς ανατροπών στον τρόπο παραγωγής και συγκοινωνίας”.⁹⁸ Ανατροπές που εκτός από την οργάνωση της παραγωγής, αφορούσαν την εξέλιξη των μέσων παραγωγής, της σχέσης υπαίθρου – πόλης, την δημιουργία των εθνών – κρατών και την ανάπτυξη της παγκόσμιας αγοράς, για να σταχυολογήσουμε τις πιο σημαντικές. Όλες αυτές οι ανατροπές, δημιούργησαν μία κατάσταση όπου οι “φεουδαρχικές σχέσεις ιδιοκτησίας, δεν αντιστοιχούσαν πια στις ήδη αναπτυγμένες παραγωγικές δυνάμεις”⁹⁹ και η ανατροπή των πρώτων έγινε εφικτή μέσα από την κυριαρχία της αστικής τάξης. Με τη σειρά του ο νέος τρόπος παραγωγής ακολουθεί τον ίδιο ακριβώς δρόμο, οδηγώντας το σύστημα σε κρίση, όπως άλλωστε έχουμε ήδη αναπτύξει. Και ο μόνος τρόπος να ξεπεραστεί μία κρίση είναι να προετοιμάζει “πιο ολόπλευρες και πιο ισχυρές κρίσεις, ελαττώνοντας τα μέσα για την πρόληψη τους”.¹⁰⁰ Κατά κάποιο τρόπο η αστική τάξη, στρέφει τα όπλα που χρησιμοποίησε απέναντι στη φεουδαρχική τάξη εναντίον της, καθώς δημιουργεί τους όρους και τις συνθήκες για την ανατροπή της. Το πιο σημαντικό όμως σε αυτή την περίπτωση είναι ότι η αστική τάξη ταυτόχρονα,

---

⁹⁶ Μαρξ Κ., Ένγκελς Φ., 1997, *Γερμανική Ιδεολογία*, τόμος α', Αθήνα: Gutenberg, σ. 62.

⁹⁷ Μαρξ Κ., Ένγκελς Φ., 1997, ο.π.

⁹⁸ Μαρξ Κ., Ένγκελς Φ., ο.π., σ. 44.

⁹⁹ ο.π., σ. 49.

¹⁰⁰ ο.π., σ. 50.

“δημιούργησε και τους ανθρώπους που θα χειριστούν αυτά τα όπλα – τους σύγχρονους εργάτες, τους *π ρ ο λ ε τ ά ρ ι ο υ ς*”.¹⁰¹

Εδώ όμως, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι ο Μαρξ, προσπαθώντας να εξετάσει την ιστορία της ανθρωπότητας με βάση τα κριτήρια της συγκρότησης της παραγωγικής διαδικασίας, τις αντίστοιχες παραγωγικές σχέσεις που αυτές δημιουργούν, αλλά και το ζήτημα της ιδιοκτησίας, κατόρθωσε να παρουσιάσει ένα μοντέλο περιοδολόγησης των τρόπων παραγωγής. Μας έδωσε, δηλαδή, ένα εργαλείο, η χρήση του οποίου, μας βοηθάει να κατανοήσουμε καλύτερα, τόσο τον τρόπο με τον οποίο μεταβάλλονται οι κοινωνικοί σχηματισμοί, όσο και τις δυνάμεις που πρωταγωνιστούν για να επέλθουν αυτές τις μεταβολές. Παράλληλα όμως, κατάφερε να δείξει και την ιστορικότητα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, ο οποίος δεν στηρίζεται σε αξίες και αρχές που είναι αιώνιες, αναδεικνύοντας τόσο τη σημασία που έχει η ανάλυση της συγκεκριμένης κάθε φορά συγκυρίας, όσο και τη δυνατότητα της ανατροπής του.

Ας επιστρέψουμε όμως, στην ανάλυσή μας για τη συγκρότηση της εργατικής τάξης, για να δούμε πως δημιουργείται αυτή. Ο Μαρξ υποστήριζε ότι όσο αναπτύσσεται η αστική τάξη, αναπτύσσεται μαζί της και “η τάξη των σύγχρονων εργατών, που ζουν όσο βρίσκουν δουλειά, και που βρίσκουν δουλειά μόνον όσο η δουλειά τους αυξάνει το κεφάλαιο”.¹⁰² Μέσα από τη συνεχή ανάπτυξη της βιομηχανίας, όλα τα μικρά εργαστήρια των διάφορων μαστόρων και τεχνιτών, συγκεντρώνονται στα μεγάλα εργοστάσια των βιομηχανικών καπιταλιστών. Έχουμε, μάλιστα, ήδη αναφέρει, πως η επέκταση των μηχανών αλλά και του καταμερισμού της εργασίας, μετατρέπει τους εργάτες σε εξάρτημα των μηχανών. Καθώς μάλιστα συγκεντρώνονται όλο και περισσότεροι εργάτες στα εργοστάσια, γίνεται πλέον απαραίτητη και μια αυστηρή ιεραρχία, ικανή να επιβάλει την πειθαρχία που χρειάζεται, για την ομαλή λειτουργία των εργοστασίων. Έτσι οι εργάτες του εργοστασίου αποκτούν θα λέγαμε μια ομοιομορφία, καθώς πλέον δεν έχει κάποια σημασία, τουλάχιστον κοινωνική, η διαφορά φύλου, ή ηλικίας. Όλοι πλέον υποτάσσονται “καθημερινά και σε κάθε στιγμή από τη μηχανή, από τον

---

¹⁰¹ Μαρξ Κ., Ένγκελς Φ., ο.π., σ. 50.

¹⁰² ο.π.,

επόπτη και προπαντός απ' τον κάθε αστό εργοστασιάρχη",¹⁰³ και τελικά υποτάσσονται στην αστική τάξη και το αστικό κράτος. Τέλος σε αυτή τη διαδικασία εντάσσονται και τα μικρομεσαία στρώματα, όπως και η μικροαστική τάξη, καθώς "κατρακυλούν στο προλεταριάτο", είτε γιατί δεν μπορούν να αντέξουν στον ανταγωνισμό του μεγάλου κεφαλαίου, είτε γιατί η ανάπτυξη του νέου τρόπου παραγωγής, εκμηδενίζει την όποια δεξιότητα τους. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα "το προλεταριάτο να στρατολογείται απ' όλες τις τάξεις του πληθυσμού".¹⁰⁴

Έχοντας δει την πηγή προέλευσης των μελών της εργατικής τάξης, όπως αυτή προκύπτει από την ανάλυση του Μαρξ, θα πρέπει να προχωρήσουμε στην διερεύνηση σχετικά με τα "διάφορα στάδια εξέλιξης"¹⁰⁵ από τα οποία περνάει η εργατική τάξη. Στάδια που δεν αποτελούν απλή αναφορά στατικών καταστάσεων, αλλά που συνδέονται άμεσα με την δράση των υποκειμένων, δηλαδή με τους αγώνες της εργατικής τάξης ενάντια στην αστική τάξη.

Αυτός ο αγώνας του προλεταριάτου, αρχίζει ταυτόχρονα με την ύπαρξη του. "Στην αρχή αγωνίζονται οι μεμονωμένοι εργάτες, μετά οι εργάτες ενός εργοστασίου, μετά οι εργάτες ενός εργατικού κλάδου σε ένα τόπο, ενάντια στο μεμονωμένο αστό που τους εκμεταλλεύεται άμεσα". Και ο αγώνας τους στρέφεται τόσο ενάντια στις "αστικές σχέσεις παραγωγής", όσο και απέναντι στα εργαλεία ή και τα εμπορεύματα, που τα αισθάνονται ως κάτι ξένο προς αυτούς. Είναι σαν να προσπαθούν "να επιστρέψουν στη χαμένη θέση του μεσαιωνικού εργάτη". Σε αυτή την περίοδο "οι εργάτες αποτελούν μια μάζα διασκορπισμένη σ' όλη τη χώρα και διασπασμένη απ' τον ανταγωνισμό". Γι' αυτό και οποιαδήποτε προσπάθεια για συλλογική δράση των εργατών, είναι το αποτέλεσμα της προσπάθειας της αστικής τάξης να κινητοποιήσει την εργατική τάξη, αλλά "για τους δικούς της πολιτικούς σκοπούς".¹⁰⁶ Κατ' αυτό τον τρόπο οι εργάτες αγωνίζονται ουσιαστικά ενάντια στους εχθρούς της αστικής τάξης, όπως για παράδειγμα είναι οι γαιοκτήμονες, στην προσπάθεια της πρώτης να εδραιώσει τις αστικές σχέσεις παραγωγής.

---

¹⁰³ ο.π., σ. 52.

¹⁰⁴ Μαρξ Κ., Ένγκελς Φ., ο.π., σ. 52.

¹⁰⁵ ο.π.

¹⁰⁶ ο.π., σ. 53.

Όσο όμως αναπτύσσεται η βιομηχανία, τόσο περισσότερο δίνεται η δυνατότητα στο προλεταριάτο να αυξάνεται, αλλά και να συγκεντρώνεται, όχι μόνο γύρω από τα εργοστάσια, αλλά και σε ολόκληρες περιοχές και πόλεις. Ταυτόχρονα, μέσα απ' αυτή τη διαδικασία, οι εργαζόμενοι αποκτούν όλο και περισσότερο κοινά συμφέροντα, καθώς οι μισθοί, άρα και το βιοτικό επίπεδο τους, αρχίζουν να εξισώνονται και να διατηρούνται σχεδόν παντού σε ένα παρόμοια χαμηλό επίπεδο. Παράλληλα, όπως έχουμε ήδη πει, η συνεχής βελτίωση των μηχανών, δημιουργούν μία κατάσταση, όπου ο μισθός των εργατών, αλλά και η διατήρηση της εργασίας γίνονται ολοένα και πιο αβέβαια. Πλέον η σύγκρουση "ανάμεσα στο μεμονωμένο εργάτη και το μεμονωμένο καπιταλιστή παίρνουν όλο και περισσότερο, το χαρακτήρα σύγκρουσης δύο τάξεων".¹⁰⁷

Είναι η περίοδος που οι εργάτες αρχίζουν να δημιουργούν ενώσεις, δηλαδή μορφές συνένωσης, που ο χαρακτήρας τους δεν είναι ευκαιριακός και δίνει τη δυνατότητα στους εργάτες να ανταπεξέρχονται στις δυσκολίες, που παρουσιάζονται στη διάρκεια του αγώνα τους. Αυτοί οι αγώνες αφορούν κυρίως την υπεράσπιση του μισθού τους, ξεσπούν κατά καιρούς αλλά όχι με τρόπο συντονισμένο και συνήθως εμφανίζονται "με τη μορφή εξεγέρσεων".¹⁰⁸ Ο αποσπασματικός τους χαρακτήρας έχει ως αποτέλεσμα οι εργάτες να κατακτούν κάποιες νίκες περιστασιακά, νίκες που επίσης μπορεί να έχουν μόνο προσωρινό χαρακτήρα. Άλλωστε όσο η αστική τάξη, διατηρεί την κυριαρχία της και τον έλεγχο της παραγωγικής διαδικασίας, πάντα θα έχει τη δυνατότητα να αντιμετωπίζει αυτούς τους αγώνες και τα όποια αποτελέσματά τους.

Πέρα όμως από την άμεση επιτυχία του οποιοδήποτε αγώνα, η ανάπτυξη αυτών των αγώνων από τη μεριά των εργατών, παράγει και αποτελέσματα που μπορεί να μην είναι άμεσα, αλλά που μπορούν να συμβάλουν στην περαιτέρω ανάπτυξη της εργατικής τάξης. Ως τέτοιο μπορούμε να αναφέρουμε την "συνεχώς διευρυνόμενη συνένωση" αυτών των αγώνων, καθώς η ανάπτυξη της μεγάλης βιομηχανίας, επιφέρει μία αντίστοιχη ανάπτυξη των μέσων επικοινωνίας, που "φέρνουν σε επαφή τους εργάτες διαφορετικών περιοχών". Πρόκειται, δηλαδή, για τη συνένωση διάφορων

---

¹⁰⁷ Μαρξ Κ., Ένγκελς Φ., ο.π., σ. 54.

¹⁰⁸ ο.π.

τοπικών αγώνων του προλεταριάτου, που έχοντας αποκτήσει πλέον κοινά χαρακτηριστικά, μπορούν να μετατραπούν “σε έναν εθνικό, ταξικό αγώνα”, έναν αγώνα που τελικά μπορούμε να χαρακτηρίσουμε και ως ένα πολιτικό αγώνα. Με αυτό τον τρόπο γίνεται δυνατή “η οργάνωση των προλετάρων σε τάξη, και επομένως σε πολιτικό κόμμα”.¹⁰⁹

Ωστόσο, ακόμη και σε αυτό το στάδιο, που οι προλετάριοι έχουν συγκροτηθεί σε τάξη, υπάρχουν ακόμη αδυναμίες, κυρίως ως προς την ενίσχυσή της ενότητας. Αδυναμίες που προκύπτουν από το γεγονός, ότι μεταξύ των εργατών υπάρχει ακόμη ανταγωνισμός, αδυναμίες, όμως, που δεν είναι απροσπέλαστες, καθώς τώρα η τάξη διεξάγει τον αγώνα με καλύτερους όρους. Αυτό με τη σειρά του έχει ως αποτέλεσμα η εργατική τάξη πλέον να μπορεί, έστω και ως ένα βαθμό, να “επιβάλλει να αναγνωριστούν με νόμο τα μεμονωμένα συμφέροντα των εργατών”, όπως συνέβη με το δεκάωρο στην Αγγλία.¹¹⁰ Μέσα από μια τέτοια διαδικασία, μπορεί η ταξική πάλη να φτάσει σε εκείνο το σημείο, που η αστική τάξη περνάει πλέον σε μια διαδικασία διάλυσης. Γίνεται μάλιστα με τόσο βίαιο τρόπο, ώστε “ένα μικρό μέρος της κυρίαρχης τάξης την απαρνιέται και προσχωρεί στην επαναστατική τάξη”,¹¹¹ που δεν είναι άλλη από την εργατική τάξη. Είναι μάλιστα, χαρακτηριστικό το παράδειγμα που αναφέρει ο Μαρξ για έναν κεφαλαιοκράτη, που στην κρίσιμη στιγμή, τίποτα “δεν τον εμπόδισε να γίνει αφοσιωμένο μέλος της Κομμούνας”.¹¹²

Επιπλέον ο Μαρξ διαχωρίζει την εργατική τάξη από τις υπόλοιπες, που διεκδίκησαν και πήραν την εξουσία και από το σκοπό για τον οποίο αγωνίζονται. Και αναφέρει ότι “όλες οι προηγούμενες τάξεις που άρπαζαν την εξουσία, προσπαθούσαν να εξασφαλίσουν τη θέση που κατέκτησαν, υποτάσσοντας ολόκληρη την κοινωνία στους δικούς τους όρους ιδιοποίησης”. Αντίθετα “οι προλετάριοι μπορούν να κατακτήσουν τις κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις, μόνο καταργώντας τον μέχρι τώρα δικό τους τρόπο ιδιοποίησης και συνεπώς κάθε γνωστό ως τώρα τρόπο ιδιοποίησης”. Ενώ μία επιπλέον διαφορά είναι, ότι όλες οι προηγούμενες τάξεις, εκπροσωπούσαν μόνο τα συμφέροντα μιας μικρής μειοψηφίας, σε αντίθεση με την εργατική

¹⁰⁹ Μαρξ Κ., Ένγκελς Φ., ο.π., σ. 54.

¹¹⁰ ο.π., σ.σ. 54-55.

¹¹¹ ο.π., σ. 55.

¹¹² Μαρξ Κ., 2011, *Ο Εμφύλιος Πόλεμος στη Γαλλία*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σ. 51.

τάξη, που αποτελεί την κοινωνική πλειοψηφία, εκφράζοντας τα συμφέροντα της τελευταίας. Το γεγονός αυτό της δίνει τη δυνατότητα, να “τινάξει στον αέρα ολόκληρο το εποικοδόμημα των στρωμάτων, που απαρτίζουν την επίσημη κοινωνία”,¹¹³ στον αγώνα της για την κατάργηση της εκμετάλλευσης ανθρώπου από άνθρωπο.

Αυτό που παρατηρούμε στην προηγηθείσα ανάλυση, όσον αφορά τη συγκρότηση της εργατικής τάξης, είναι πως στην σκέψη του Μαρξ, η έννοια της κοινωνικής τάξης προϋποθέτει την ταξική πάλη, δηλαδή τον ανταγωνισμό μεταξύ των δύο κυρίαρχων κάθε φορά τάξεων. Τάξεων που ορίζονται με βάση την θέση τους στην παραγωγική διαδικασία, η οποία προσδιορίζεται από την κατοχή ή όχι των μέσων παραγωγής. Ενώ επιπλέον, αυτός ο ανταγωνισμός οδηγεί σε έναν προσδιορισμό της εξουσίας ως ταξικής, δηλαδή “εξουσία μιας τάξης (ή ενός συνασπισμού τάξεων), όπως είναι η κυριαρχία της άρχουσας τάξης, πάνω στις υπόλοιπες, τις κυριαρχούμενες τάξεις της κοινωνίας”. Διαφοροποιείται επομένως, από την σχολή της Πολιτικής οικονομίας που ορίζει την τάξη, “σε αναφορά με την ιδιαίτερη μορφή εισοδήματος που αποκομίζει, ανεξάρτητα από το αν το εισόδημα αυτό αποκτάται στον ένα ή τον άλλο τομέα της οικονομίας”. Μία προσέγγιση στην οποία ναι μεν “υπολανθάνει μια θεωρία ταξικής εκμετάλλευσης”, απέχει όμως πολύ από την ανάλυση του Μαρξ, όπως έχουμε ήδη δείξει. Από την άλλη μεριά διαφοροποιείται και από μια κοινωνιολογική προσέγγιση των τάξεων, η οποία βασίζεται κυρίως σε μια προβληματική για τις κοινωνικές ομάδες και τα κοινά συμφέροντα που μπορεί αυτές να έχουν. Μία προσέγγιση μέσω της οποίας “συναθροίζονται από κοινού και εξομοιώνονται, τάξεις που ανήκουν σε εντελώς διαφορετικά συστήματα και τύπους οργάνωσης της κοινωνίας”.¹¹⁴

Είναι, ωστόσο σημαντικό να σημειώσουμε, ότι ο Μαρξ έβλεπε στο εσωτερικό της εργατικής τάξης να υπάρχει πολυδιάσπαση, καθώς όπως έχουμε ήδη αναφέρει, η αστική τάξη προσπαθεί να διατηρεί έναν ανταγωνισμό στο εσωτερικό της, για να μπορεί να δημιουργεί καλύτερες προϋποθέσεις στους όρους εκμετάλλευσης της. Δεν θα πρέπει να ξεχνάμε, βέβαια, και τις

¹¹³ Μαρξ Κ., Ένγκελς Φ., ο.π., σ. 57.

¹¹⁴ Μηλιός Γ., 1995, “Σχετικά με τη θεωρία των κοινωνικών τάξεων (Από την Κλασική Πολιτική Οικονομία στη μαρξιστική θεωρία)”, *Θέσεις*, τ.51, Απρίλιος – Ιούνιος, http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=499&Itemid=29, τελευταία ενημέρωση 15-03-2015.

στρατιές ανέργων που δημιουργεί ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, ένας εφεδρικός στρατός, που είναι πολύ χρήσιμος για τη διατήρηση του εκμεταλλευτικού συστήματος· ενώ δεν είναι τυχαίο επίσης, ότι αναγνωρίζει και την ύπαρξη κάποιων εργατών μέσα στο εργοστάσιο, που δεν τους τοποθετεί στην εργατική τάξη, ενώ παράλληλα οι ανάγκες πειθάρχησης δημιουργούν μία ιεραρχία, που επίσης διαφοροποιεί την εργατική τάξη στο εσωτερικό της.

Ίσως ένας πιο πετυχημένος χαρακτηρισμός αυτού του τελευταίου κομματιού της εργατικής τάξης να είναι αυτός που δόθηκε από τον Λένιν, στην προσπάθεια του να περιγράψει το στάδιο του ιμπεριαλισμού. Ο Λένιν, λοιπόν, κάνει λόγο για την λεγόμενη εργατική αριστοκρατία, η οποία βέβαια δημιουργείται σε ένα πιο αναπτυγμένο στάδιο του καπιταλισμού, η δημιουργία της οποίας είναι εφικτή λόγω των τεράστιων κερδών των καπιταλιστών. Αυτά τα κέρδη “τους δίνουν την οικονομική δυνατότητα να εξαγοράζουν ορισμένα στρώματα εργατών, προσωρινά μάλιστα και μια σημαντική μειοψηφία τους, τραβώντας τους με το μέρος της αστικής τάξης του δοσμένου κλάδου ή του δοσμένου έθνους, ενάντια σ’ όλους τους υπόλοιπους”.¹¹⁵

Παράλληλα αναδεικνύεται από αυτή την ανάλυση του Μαρξ και μια άλλη οπτική της ταξικής πάλης, που αφορά το ζήτημα των κοινωνικών – ταξικών σχέσεων που εμφανίζονται μέσα σε κάθε κοινωνία. Οι τελευταίες προσδιορίζονται ως “σχέσεις εξουσίας μιας τάξης (ή ενός συνασπισμού ταξικών δυνάμεων) πάνω στις υπόλοιπες τάξεις της κοινωνίας”.¹¹⁶ Πρόκειται για σχέσεις εξουσίας, που αν τις εξετάσουμε στα πλαίσια μιας κοινωνίας και του τρόπου με τον οποίο αυτή συγκροτείται, διαπιστώνουμε όχι μόνο τον τρόπο που δομείται η οικονομική εκμετάλλευση, αλλά ταυτόχρονα, πως αυτή συνδέεται με την αντίστοιχη οργάνωση της πολιτικής εξουσίας, αλλά και της ιδεολογίας. Στοιχεία που προσδίδουν τη δυνατότητα διαιώνισης της κάθε φορά διαμορφωμένης οικονομικής εκμετάλλευσης. Αποτελεί, μάλιστα, για το Μαρξ έναν πολύ σημαντικό διαχωριστικό παράγοντα της εργατικής τάξης από όλες τις προηγούμενες τάξεις, που καθώς έπαιρναν την εξουσία

---

¹¹⁵ Λένιν Β. Ι., 1986, *Ο Ιμπεριαλισμός, Ανώτατο Στάδιο του Καπιταλισμού*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σ. 127.

¹¹⁶ Μηλιός Γ., 1995, ο.π.

“προσπαθούσαν να εξασφαλίσουν τη θέση που κατέκτησαν, υποτάσσοντας ολόκληρη την κοινωνία στους δικούς τους όρους ιδιοποίησης”.¹¹⁷

Μέχρι τώρα έχουμε δει τα βασικά χαρακτηριστικά της εργατικής τάξης, όπως αυτά αναλύονται από τον Μαρξ, χρησιμοποιώντας τα κριτήρια που αφορούν την κατοχή ή όχι των μέσων παραγωγής, αλλά και την θέση που μπορεί να κατέχουν στην παραγωγική διαδικασία. Αν όμως θελήσουμε να δώσουμε ένα ορισμό των τάξεων, θα πρέπει να προστρέξουμε στον ορισμό που έδωσε ο Λένιν, καθώς το στάδιο του ιμπεριαλισμού του έδινε τη δυνατότητα να προσεγγίζει πιο ολοκληρωμένα το ζήτημα. Σύμφωνα, λοιπόν με αυτό τον ορισμό, “τάξεις ονομάζονται μεγάλες ομάδες ανθρώπων που ξεχωρίζουν μεταξύ τους από τη θέση που κατέχουν μέσα σε ένα ιστορικά καθορισμένο σύστημα της κοινωνικής παραγωγής, από τη σχέση τους (στο μεγαλύτερο μέρος κατοχυρωμένη και διατυπωμένη σε νόμους) προς τα μέσα παραγωγής, από το ρόλο τους στην κοινωνική οργάνωση της εργασίας και συνεπώς από τους τρόπους που ιδιοποιούνται τη μερίδα του κοινωνικού πλούτου που κατέχουν και από το μέγεθος αυτής της μερίδας. Τάξεις είναι οι ομάδες εκείνες ανθρώπων, που η μια μπορεί να ιδιοποιείται τη δουλειά της άλλης, χάρη στη διαφορά της θέσης που κατέχει μέσα σε ένα καθορισμένο σύστημα της κοινωνικής οικονομίας”.¹¹⁸

Αυτός ο ορισμός μας δίνει τη δυνατότητα να κατανοήσουμε καλύτερα τις δύο κυρίαρχες – εργατική και αστική – τάξεις, αλλά και το πώς διαφοροποιούνται οι υπόλοιπες τάξεις και τα διάφορα μεσαία στρώματα, που και ο ίδιος ο Μαρξ αναγνωρίζει. Οι “μεσαίες τάξεις”, όπως τις αναφέρει, δηλαδή μικρέμποροι, μικροβιοτέχνες και αγρότες, μπορεί να εναντιώνονται στην αστική τάξη, καθώς ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής τις σπρώχνει όλο και περισσότερο προς το προλεταριάτο, όμως η προσπάθειά τους στρέφεται κυρίως προς τη διατήρηση των προηγούμενων κεκτημένων τους, δίνοντας στην πορεία των προσπαθειών τους μία κατεύθυνση προς τα πίσω, όσον αφορά την πορεία της ιστορικής εξέλιξης. Για το λόγο αυτό, μπορούν να

---

¹¹⁷ Μαρξ Κ., Ένγκελς Φ., ο.π. σ. 57.

¹¹⁸ Lenin V. I., *Άπαντα*, τ.39, σ.15, Αναφέρεται στο Παπαδόπουλος Μ., 2008, “ Η κοινωνική ρίζα του σοφορτουισμού: «Εργατική αριστοκρατία», διάσπαση της εργατικής ενότητας”, *Κομμουνιστική Επιθεώρηση. Θεωρητικό και πολιτικό όργανο της κεντρικής επιτροπής του ΚΚΕ*, τ.1, σ. 119, http://www.kke.gr/images/stories/arhra/komep/koinon_riza_oport.pdf#page=5&zoom=auto,28,714, τελευταία ενημέρωση 20-04-2015.

γίνουν επαναστατικές, “μόνον από την άποψη του περάσματος τους στο προλεταριάτο”, όταν δηλαδή υπερασπίζονται “όχι τα σημερινά αλλά τα μελλοντικά τους συμφέροντα”.¹¹⁹

Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα που αναφέρει ο Μαρξ, σχετικά με το συνασπισμό που δημιούργησαν η εργατική και η μικροαστική τάξη, τον Φεβρουάριο του 1849 στη Γαλλία. Το χαρακτηριστικό γνώρισμα του συνασπισμού αυτού ήταν, ότι αφαίρεσε τον οποιοδήποτε επαναστατικό χαρακτήρα θα μπορούσε να έχει η εργατική τάξη, καθώς το αίτημα για δημοκρατικούς θεσμούς δεν έμπαινε στη λογική να αντιπαλέψει την αντίθεση μεταξύ κεφαλαίου και μισθωτής εργασίας, αλλά μόνο για να μετριάσουν αυτή την αντίθεση. Άλλωστε ο δημοκρατικός μετασχηματισμός που επεδίωκε η μικροαστική τάξη, βασιζόταν ακριβώς στο ότι θεωρούσε πως “οι ειδικοί όροι της απελευθέρωσης της είναι και οι γενικοί όροι που μ’ αυτούς μόνο είναι δυνατό να σωθεί η σύγχρονη κοινωνία και να αποφευχθεί η πάλη των τάξεων”.¹²⁰ Το αποτέλεσμα μιας προσπάθειας που εναντιώθηκε με αυτά τα χαρακτηριστικά στην αστική τάξη ήταν η “ήττα της μικροαστικής δημοκρατίας”.¹²¹

Όσον αφορά τους αγρότες, αναφέρει το παράδειγμα όπου, στην αρχή η αστική τάξη για να κάμψει την δύναμη των γαιοκτημόνων, χρησιμοποιεί τη διανομή των γαιών στους ακτήμονες· με τη διανομή αυτή δημιουργούνται μικροί κλήροι, που συνήθως αντιστοιχούν σε μια οικογένεια. Αυτές οι οικογένειες, που συνήθως αποτελούν τα χωριά της υπαίθρου, είναι τις περισσότερες φορές σχεδόν αυτάρκεις, με αποτέλεσμα να καλύπτουν τα μέσα που χρειάζονται για τη συντήρησή τους, χωρίς να έρχονται σε επαφή με την υπόλοιπη κοινωνία. Το αποτέλεσμα είναι να μην αντιλαμβάνονται ότι η ζωή τους και τα συμφέροντά τους μπορεί να έρχονται σε αντίθεση με τα συμφέροντα άλλων κοινωνικών τάξεων. Και από τη στιγμή που “στους μικρούς αγρότες υπάρχει μόνο τυπική συνάφεια και η ταυτότητα των συμφερόντων τους δε δημιουργεί ανάμεσά τους καμία ενότητα, κανένα εθνικό δεσμό και καμία πολιτική οργάνωση, δεν αποτελούν τάξη”. Γι’ αυτό και “η

---

¹¹⁹ Μαρξ Κ., Ένγκελς Φ., ο.π., σ. 56.

¹²⁰ Μαρξ Κ., 1986, *Η 18^η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, Αθήνα: Θεμέλιο, σ. 60.

¹²¹ ο.π., σ. 145.

πολιτική επιρροή των μικροαγροτών βρίσκει, λοιπόν, την τελευταία της έκφραση στην εκτελεστική εξουσία που υποτάσσει την κοινωνία”.¹²²

Ενώ, τέλος, δεν πρέπει να ξεχνάμε και αυτούς που ο Μαρξ αποκαλούσε κουρελοπρολεταριάτο, οι οποίοι έχοντας “χάσει τη θέση τους στην παραγωγή, έχασαν και τη θέση τους στην τάξη και την ταξική τους συνείδηση”. Με αποτέλεσμα να “είναι πάντα πιο πρόθυμο να εξαγοραστεί για αντιδραστικές ραδιουργίες”,¹²³ όπως αποδείχτηκε και με το πραξικόπημα του Ναπολέον Βοναπάρτη, ο οποίος “ανακηρύχτηκε α ρ χ η γ ό ς τ ο υ κ ο υ ρ ε λ ο π ρ ο λ ε τ α ρ ι ά τ ο υ”. ήταν άλλωστε “η μοναδική τάξη που μπορούσε να στηριχτεί απόλυτα επάνω της”.¹²⁴

Ανακύπτει σύμφωνα με όσα προηγήθηκαν στην ανάλυση μας, το ζήτημα των συμμαχιών που μπορούν να δημιουργηθούν, μεταξύ των διάφορων τάξεων. Εμείς, ωστόσο, θα εστιάσουμε την προσοχή μας στις συμμαχίες που μπορεί να κάνει η εργατική τάξη. Ήδη έχουμε αναφέρει το γεγονός, ότι οι μικροαστικές τάξεις μπορούν να συμμαχήσουν μόνο υπό το πρίσμα των μελλοντικών τους συμφερόντων, που απορρέει από την προλεταριοποίηση τους. Δεν θα πρέπει να μας διαφεύγει, όμως, ότι επειδή και η αστική τάξη βρίσκεται σε ένα συνεχή ανταγωνισμό – εκτός από την εργατική τάξη – αρχικά με τους γαιοκτήμονες, στη συνέχεια τα διάφορα τμήματα της αστικής τάξης μεταξύ τους, καθώς και με τις αστικές τάξεις των άλλων εθνών, συχνά βρίσκεται στην ανάγκη να ζητήσει τη βοήθεια της εργατικής τάξης. Κατά κάποιο τρόπο μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η ίδια η αστική τάξη συμβάλει στη συγκρότηση του προλεταριάτου σε τάξη, αφού “εφοδιάζει το προλεταριάτο με τα δικά της στοιχεία μόρφωσης, το εφοδιάζει δηλαδή με όπλα ενάντια στον εαυτό της”.¹²⁵

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το 1848 στη Γαλλία, όπου η αστική τάξη ζήτησε τη βοήθεια του προλεταριάτου, στην προσπάθεια της να επιβάλει στη μοναρχία την εκλογική μεταρρύθμιση. Έτσι “οι εργάτες έκαναν μαζί με την αστική τάξη την επανάσταση του Φλεβάρη και πλάι στην αστική

---

¹²² ο.π., σ. 156.

¹²³ Μαρξ Κ., Ένγκελς Φ., ο.π., σ. 56.

¹²⁴ Μαρξ Κ., 1986, ο.π., σ. 92.

¹²⁵ Μαρξ Κ., Ένγκελς Φ., ο.π., σ. 55.

τάξη γύρευαν να επιβάλουν τα συμφέροντά τους”.¹²⁶ Σε καμία, όμως, περίπτωση δεν θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι αυτή η διαδικασία προσπαθεί να περιγράψει μια γραμμική εξέλιξη των γεγονότων για την επίτευξη των στόχων της εργατικής τάξης. Αν θέλουμε να τοποθετήσουμε το γεγονός στη σωστή διάσταση, δεν μπορούμε παρά να διαπιστώσουμε πως, αυτό που κατάφερε το προλεταριάτο, ήταν ότι κατέκτησε “το έδαφος για την επαναστατική του χειραφέτηση, σε καμία περίπτωση όμως αυτή την ίδια τη χειραφέτηση”.¹²⁷

Σε αυτό το σημείο της προσπάθειάς μας, θα εξετάσουμε τον τρόπο με τον οποίο μπορεί η εργατική τάξη να κατακτήσει αυτό το έδαφος, δηλαδή να γίνει τάξη για τον εαυτό της. Όταν ο Μαρξ, όπως ήδη αναφέραμε, μιλάει για ενώσεις εργατών, δεν αναφέρεται σε περιστασιακές ενώσεις που μπορεί να δημιουργηθούν για μια μεμονωμένη απεργία σχετικά με τους μισθούς. Τέτοιες μπορεί να δημιουργούνται στα αρχικά βήματα της εργατικής τάξης όταν κάνει την πρώτη εμφάνιση της. Αντίθετα χρειάζεται “μόνιμες εργατικές ενώσεις, Trade unions (συνδικάτα),” τα οποία πέρα από την διατήρηση του μισθού, θα θεωρούν σημαντικότερο καθήκον τη διατήρηση αυτής της ένωσης, με σκοπό να αντιμετωπίσουν την αστική τάξη, που και αυτή με τη σειρά της προσπαθεί ενωμένη να αντιμετωπίσει τους αγώνες της εργατικής τάξης, φτάνοντας έτσι στο σημείο να μπορεί να αποκτήσει πολιτικό χαρακτήρα.¹²⁸

Πρόκειται για το σημείο καμπής, που δίνει τη δυνατότητα στην εργατική τάξη να συγκροτηθεί σε τάξη για τον εαυτό της, πράγμα που θα της επιτρέψει να διεκδικήσει τη χειραφέτηση της. Αφορά το σημείο εκείνο της ταξικής πάλης που συγκροτείται η τάξη σε πολιτικό κόμμα και ειδικότερα αφορά την συγκρότηση του κομμουνιστικού κόμματος. Το ενδιαφέρον στην προσέγγιση του Μαρξ για το ζήτημα αυτό, είναι ότι αντιμετωπίζει το κομμουνιστικό κόμμα ως ένα από τα κόμματα της εργατικής τάξης, κα άρα δεν διαφοροποιείται καθόλου από την εργατική τάξη, ως προς τα συμφέροντα που εκφράζει. Διαφοροποιείται, ωστόσο, από τα άλλα εργατικά κόμματα, γιατί σε όλα τα στάδια της ταξικής πάλης, οι κομμουνιστές “αντιπροσωπεύουν πάντα τα

---

¹²⁶ Μαρξ Κ., 2012, *Οι Ταξικοί Αγώνες στη Γαλλία από το 1848 ως το 1850*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σ. 46.

¹²⁷ Μαρξ Κ., 2012, *Οι ταξικοί...*, ο.π., σ. 45.

¹²⁸ Μαρξ Κ., *Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*, (τέταρτη έκδοση), Αθήνα: Εκδόσεις Γερ. Αναγνωστίδη, σ. 172.

συμφέροντα του κινήματος στο σύνολο του”, και “επιβάλλουν τα κοινά και ανεξάρτητα από την εθνικότητα συμφέροντα του προλεταριάτου ως συνόλου”. Γι’ αυτό και δεν αποτελούν παρά μόνο “το πιο αποφασιστικό τμήμα των εργατικών κομμάτων όλων των χωρών”, καθώς υπερτερούν μόνο θεωρητικά, όσον αφορά τα ζητήματα που σχετίζονται με την πορεία του κινήματος.¹²⁹ Πάντα όμως έχοντας τον ίδιο στόχο με τα άλλα εργατικά κόμματα: “διαμόρφωση του προλεταριάτου σε τάξη, ανατροπή της αστικής κυριαρχίας, κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας από το προλεταριάτο”.¹³⁰

Το βασικό ζητούμενο αυτού του αγώνα που έχει τέτοιους στόχους, θα μπορούσε να συνοψιστεί σε μία διατύπωση, αυτή που λέει “κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας”.¹³¹ Μιλώντας για ατομική ιδιοκτησία, είναι φανερό πως ο Μαρξ κάνει λόγο για την σύγχρονη αστική, ατομική ιδιοκτησία. Μία ιδιοκτησία, που όπως έχουμε αναλύσει στο προηγούμενο κεφάλαιο, δεν μπορεί να αποκτηθεί από την εργατική τάξη, καθώς το μόνο που μπορεί να της προσφέρει είναι η αποξένωση τόσο από το ίδιο το προϊόν της παραγωγής του, όσο όμως και από τη φύση και τις κοινωνικές του σχέσεις. Επομένως εκείνο που θα καταργηθεί, είναι ακριβώς η δυνατότητα ιδιοποίησης προϊόντων που παράχθηκαν από την εργασία κάποιου άλλου, και όχι η δυνατότητα να μπορεί ο άνθρωπος να ιδιοποιείται προϊόντα. Με άλλα λόγια “μόνο ο κοινωνικός χαρακτήρας της ιδιοκτησίας μεταβάλλεται. Χάνει τα ταξικά της χαρακτηριστικά”.¹³²

Μαζί, όμως, με την κοινωνική ύπαρξη των ανθρώπων αλλάζουν και “οι παραστάσεις τους, οι απόψεις τους και οι ιδέες τους, με μία λέξη η συνείδηση τους”, καθώς και η πνευματική παραγωγή και αλλάζουν μέσα από τη δραστηριότητα των ανθρώπων, μέσα σε συγκεκριμένα κοινωνικά πλαίσια. Γι’ αυτό και ο Μαρξ θεωρεί ότι “οι κυρίαρχες ιδέες μιας εποχής ήταν πάντα μόνο οι ιδέες της κυρίαρχης τάξης”.¹³³ Επομένως, κάθε τάξη που θέλει να κυριαρχήσει στη θέση μιας άλλης είναι υποχρεωμένη “για να πετύχει το σκοπό της, να παρουσιάζει το συμφέρον της σαν κοινό συμφέρον όλων των

---

¹²⁹ Μαρξ Κ., Ένγκελς Φ., ο.π., σ. 61.

¹³⁰ Μαρξ Κ., Ένγκελς Φ., ο.π., σ. 62.

¹³¹ ο.π.

¹³² ο.π., σ. 63.

¹³³ ο.π., σ. 69.

μελών της κοινωνίας”.¹³⁴ Για παράδειγμα, παρά το γεγονός ότι ο εργάτης πληρώνεται μόνο ένα μέρος απ’ την καθημερινή του εργασία, ενώ ένα άλλο η υπερεργασία μένει απλήρωτο, ωστόσο “φαίνεται σαν να είναι πληρωμένη ολόκληρη η εργασία”,¹³⁵ σύμφωνα με την αστική αντίληψη, που θεωρεί ότι ο κεφαλαιοκράτης και ο εργάτης ανταλλάσσουν ισοδύναμα εμπορεύματα.

Θα μπορούσαμε να την αποκαλέσουμε και ψευδή αυτή τη συνείδηση, την οποία όμως, δεν πρέπει να την αντιμετωπίζουμε σε αντιδιαστολή με μια αληθινή, αλλά να την εξετάζουμε “σε σχέση με την κοινωνία ως όλο”.¹³⁶ Δηλαδή στο παράδειγμα μας, θα πρέπει να βρούμε τον τρόπο να κατανοήσουμε το φαινόμενο, και επίσης να “συλληφθεί η πραγματική σύνδεση του με την ολότητα”.¹³⁷ Αυτό αποτελεί ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα της εργατικής τάξης, η οποία ναι μεν ξεκινάει την αναζήτηση από την συγκεκριμένη κάθε φορά συγκυρία, αλλά το γεγονός ότι “είναι σε θέση να παρατηρεί την κοινωνία, ξεκινώντας από το κέντρο, ως ένα συνεχές όλο”, της δίνει τη δυνατότητα να μεταβάλλει την πραγματικότητα. Με αυτά τα δεδομένα θεωρία και πράξη συμπιπτουν, αφού η πλήρης κατανόηση της πραγματικότητας εξοπλίζει την εργατική τάξη με ταξική συνείδηση.¹³⁸

Ωστόσο πρέπει να παρατηρήσουμε, ότι αναδεικνύονται διάφορα προβλήματα στην προσπάθεια πραγματοποίησης αυτής της συνείδησης, προβλήματα που προέρχονται κυρίως από τον διαχωρισμό της οικονομικής πάλης από την πολιτική”.¹³⁹ Στην ουσία δημιουργείται μία αντίθεση ανάμεσα στο άμεσο ταξικό συμφέρον που αφορά τη βελτίωση της θέσης της εργατικής τάξης, με τον τελικό σκοπό που είναι ο επαναστατικός μετασχηματισμός της κοινωνίας. Μία αντίθεση, που μόνο αν υπάρξει σύνδεση των αντιθέτων μπορεί να επιτευχθεί και ο τελικός σκοπός. Γι’ αυτό και η επαναστατική νίκη του προλεταριάτου δεν είναι “η άμεση πραγματοποίηση του κοινωνικά δοσμένου είναι της τάξης, αλλά όπως ήδη το αναγνώρισε και το έδειξε ο νεαρός Μαρξ: η αυτοκατάργηση της”.¹⁴⁰ Επιπλέον αυτή η αντίφαση

---

¹³⁴ Μαρξ Κ., Ένγκελς Φ., 1997, ο.π., σ. 95

¹³⁵ Μαρξ Κ., 1984, *Μισθός, Τιμή, Κέρδος*, Αθήνα: Θεμέλιο, σ.σ. 71-72.

¹³⁶ Λούκατς Γκ., 2001, *Ιστορία και Ταξική συνείδηση*, (α’ έκδοση 1975), Αθήνα: Οδυσσεάς, σ.129.

¹³⁷ ο.π., σ. 132.

¹³⁸ ο.π., σ. 157.

¹³⁹ ο.π., σ. 159.

¹⁴⁰ ο.π., σ. 161.

δημιουργεί και διαφορετικά επίπεδα ταξικής συνείδησης στην εργατική τάξη, που μπορεί να εμφανίζονται τόσο σε εθνικό, όσο και σε κοινωνικό επίπεδο. Όπως είναι φυσικό αυτές οι διαφοροποιήσεις προκαλούν αδυναμία στην επίτευξη της ενότητας της εργατικής τάξης, καθώς αδυνατίζουν τη δυνατότητα δημιουργίας εκείνου του επιπέδου ταξικής συνείδησης, που απαιτεί ο επαναστατικός μετασχηματισμός της κοινωνίας. Όμως με βάση τη θεωρία της ταξικής πάλης και της ταξικής συνείδησης, μπορεί να βρεθεί λύση σε αυτή την αντίθεση. Γιατί *“το προλεταριάτο πραγματοποιείται μόνο στον βαθμό που καταργείται, στον βαθμό που κάνει πραγματικότητα την κοινωνία χωρίς τάξεις, οδηγώντας μέχρι τέλους την ταξική του πάλη”*. Επομένως ο αγώνας του έχει διπλή στόχευση, αφού δεν στρέφεται μόνο ενάντια στο κεφάλαιο, αλλά είναι και ένας αγώνας απέναντι στον εαυτό του, στην προσπάθεια του να αντιμετωπίσει τη φθορά που προκαλεί ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής στη συνείδηση του.¹⁴¹

Το ζήτημα που πλέον ανακύπτει, για το προλεταριάτο μετά τη συγκρότησή του σε εργατική τάξη, είναι *“η ανύψωση του σε κυρίαρχη τάξη, η κατάκτηση της δημοκρατίας”*.¹⁴² Κάτι που για το Μαρξ μπορεί να γίνει μόνο με επανάσταση και τη βίαια κατάργηση των παραγωγικών σχέσεων, που θα επιφέρει και την κατάργηση των όρων που δημιουργούν τις ταξικές αντιθέσεις. Αρα θα επιφέρει και την κατάργηση των τάξεων γενικά, μαζί με την κατάργηση της ταξικής κυριαρχίας της εργατικής τάξης.¹⁴³ Έτσι θα δημιουργηθεί μία νέα κοινωνία, *“μέσα στην οποία η ελεύθερη ανάπτυξη του κάθε ατόμου είναι η προϋπόθεση για την ελεύθερη ανάπτυξη όλων”*.¹⁴⁴

Το βασικό ερώτημα που προκύπτει σε αυτό το σημείο, είναι η αντιμετώπιση του κράτους από την εργατική τάξη μετά την κατάληψη της πολιτικής εξουσίας, ώστε να σταματήσει, όπως έλεγε και ο Ένγκελς η *“μετατροπή του κράτους και των κρατικών οργάνων από υπηρέτες της κοινωνίας σε αφέντες της”*.¹⁴⁵ Άλλωστε δεν πρέπει να ξεχνάμε *“ότι το κράτος είναι ταυτόχρονα οργάνωση της κοινωνίας και όργανο της κυρίαρχης*

---

¹⁴¹ Λούκατς Γκ., ο.π., σ. 173.

¹⁴² Μαρξ Κ., Ένγκελς Φ., ο.π., σ. 71.

¹⁴³ οπ., σ. 72.

¹⁴⁴ οπ., σ. 73.

¹⁴⁵ Μαρξ Κ., 2011, ο.π., σ. 21.

τάξης”,¹⁴⁶ καθώς είναι υπεύθυνο να διαχειρίζεται της δημόσιες υποθέσεις της εκάστοτε κοινωνίας και άρα να επιλύει τυχόν διαφορές που προκύπτουν προς όφελος της κυρίαρχης τάξης. Την κατεύθυνση για την αντιμετώπιση του ζητήματος φαίνεται να δίνει η Παρισινή Κομμούνα, καθώς οι προτάσεις για διάφορες ρυθμίσεις, που πολλά χρόνια νωρίτερα είχε προτείνει ο Μαρξ,¹⁴⁷ δεν ήταν αρκετές.

Το ερέθισμα δόθηκε από τη διαπίστωση της Κομμούνας, ότι πλέον είχε έρθει η ώρα για την εργατική τάξη, να πάρει στα χέρια της την κυβερνητική εξουσία, ώστε να πάρει στα χέρια της τον έλεγχο όλων των δημόσιων υποθέσεων, υπό το πρίσμα των συμφερόντων της εργατικής τάξης. Μία διαπίστωση που οδήγησε το Μαρξ στην πεποίθηση ότι “η εργατική τάξη δεν μπορεί να πάρει στα χέρια της την έτοιμη κρατική μηχανή και να τη βάλλει σε κίνηση για τους δικούς της σκοπούς”.¹⁴⁸ Απεναντίας, επιδίωξη της θα πρέπει να είναι “το τσάκισμα της παλιάς κρατικής εξουσίας και η αντικατάσταση της από μια καινούργια, αληθινά δημοκρατική εξουσία”.¹⁴⁹ Και η Κομμούνα, ήταν ακριβώς “η καθορισμένη μορφή αυτής της δημοκρατίας”, που θα αντικαθιστούσε την προηγούμενη μορφή της ταξικής κυριαρχίας, μαζί και την ίδια την ταξική κυριαρχία.¹⁵⁰ Ο λόγος για τον οποίο ο Μαρξ αναφέρεται και στη μορφή διακυβέρνησης, είναι γιατί την εποχή εκείνη, μπορεί να είχε τη μορφή της μοναρχίας. Όμως ήταν επίσης η εποχή που η αστική τάξη κατάφερε να πραγματοποιήσει τεράστια βήματα στην πορεία ανάπτυξης της. Και αν αυτή η μορφή διακυβέρνησης ήταν το αποτέλεσμα του γεγονότος ότι “η αστική τάξη είχε χάσει πια τη δυνατότητα να κυβερνά το έθνος και η εργατική τάξη δεν είχε ακόμη αποκτήσει αυτή την ικανότητα”,¹⁵¹ η Κομμούνα αποτελούσε ακριβώς την απόδειξη ότι η εργατική τάξη, είχε πλέον αποκτήσει αυτή την ικανότητα.

Το γεγονός μάλιστα, ότι οι εργάτες ήταν εκείνο τον καιρό οπλισμένοι, αποτελώντας τις δυνάμεις της εθνοφυλακής, είχε σαν αποτέλεσμα το πρώτο διάταγμα της Κομμούνας να αφορά την αντικατάσταση του στρατού με τους ένοπλους πολίτες. Ταυτόχρονα η Κομμούνα αποτελούνταν από εκλεγμένους

---

¹⁴⁶ Ρούσης Γ., ο.π., σ. 54.

¹⁴⁷ Μαρξ Κ., Ένγκελς Φ., ο.π., σ.σ. 71-72. Αφορά κυρίως ρυθμίσεις σχετικά με την οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας.

¹⁴⁸ Μαρξ Κ., 2011, ο.π., σ. 66.

¹⁴⁹ ο.π., σ. 22.

¹⁵⁰ ο.π., σ. 69.

¹⁵¹ ο.π., σ. 68.

συμβούλους στα διάφορα διαμερίσματα του Παρισιού, οι οποίοι κατά πλειοψηφία ήταν εκπρόσωποι των εργατών. Το πιο σημαντικό όμως στοιχείο, είναι πως “μπορούσαν να ανακληθούν σ’ οποιαδήποτε στιγμή”.¹⁵² Επομένως, στο στοιχείο της αιρετότητας, προστέθηκε και το ακόμη πιο σημαντικό της ανακλητότητας των εκπροσώπων της εργατικής τάξης, αποδυναμώνοντας με αυτό τον τρόπο τα όποια προνόμια θα μπορούσαν να προέλθουν από την κατοχή οποιασδήποτε θέσης.

Αυτά τα χαρακτηριστικά, προσέδωσαν στην Κομμούνα ένα τελείως πρωτόφαντο χαρακτηριστικό γνώρισμα, καθώς “δεν επρόκειτο να είναι ένα κοινοβουλευτικό αλλά ένα εργαζόμενο σώμα, εκτελεστικό και νομοθετικό ταυτόχρονα”.¹⁵³ Ενισχυτικά προς αυτή την κατεύθυνση λειτούργησε επίσης και το γεγονός ότι τα χαρακτηριστικά της αιρετότητας και ανακλητότητας αγκάλιασαν όλο το φάσμα των δημοσίων υπαλλήλων· ενώ συμπληρωματικά καθιέρωσε και τους εργατικούς μισθούς για όλους όσους ασχολούνταν σε κάποια δημόσια υπηρεσία, καθώς πια είχαν καταργηθεί τα οποιαδήποτε οικονομικά προνόμια, θα μπορούσε να προσφέρει μια δημόσια θέση. Παράλληλα η Κομμούνα, στράφηκε και ενάντια στο “πνευματικό όργανο καταπίεσης, την εξουσία των παπάδων”,¹⁵⁴ μέσω του διαχωρισμού κράτους και εκκλησίας, και τη δήμευση της εκκλησιαστικής περιουσίας, αφήνοντας της ως μοναδικό έσοδο την οικειοθελή προσφορά των πιστών. Στον πνευματικό τομέα, σημαντική ήταν επίσης και η προσπάθεια να αποκτήσουν όλοι πρόσβαση στις εκπαιδευτικές διαδικασίες, ώστε και η κατεκτημένη γνώση να μπορεί να γίνει κτήμα όλου του λαού.

Αυτό όμως που ήταν το πιο σημαντικό ήταν η προσπάθεια, που όμως δεν πρόλαβε να ολοκληρωθεί, ώστε η Κομμούνα να αποτελέσει την πολιτική μορφή κάθε πόλης και χωριού σε όλη την επικράτεια της Γαλλίας· που θα μπορούσε να διοικηθεί, ακριβώς λόγω του ότι θα στηριζόταν στους αιρετούς και ανακλητούς αντιπροσώπους, μέσω του γενικού εκλογικού δικαιώματος. Το αποτέλεσμα μιας τέτοιας οργάνωσης έφερε στο προσκήνιο την δυνατότητα ύπαρξης όχι μόνο της πιο πλέριας δημοκρατίας, αλλά και μια πραγματικά «φθινή κυβέρνηση», κάνοντας “πραγματικότητα το σύνθημα όλων των

---

¹⁵² ο.π., σ. 70.

¹⁵³ Μαξ Κ., 2011, ο.π., σ. 70.

¹⁵⁴ ο.π.,

αστικών επαναστάσεων”. Πολύ περισσότερο, κατάφερε να δημιουργήσει μία “κυβέρνηση της εργατικής τάξης {...} με την οποία μπορούσε να συντελεστεί η οικονομική απελευθέρωση της εργασίας”.¹⁵⁵

Η βάση για την επίτευξη της οικονομικής απελευθέρωσης ήταν ακριβώς η κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας, η οποία όπως ήδη έχουμε περιγράψει, αποσκοπούσε στην ιδιοποίηση της εργασίας των πολλών, για να αυξάνει ο πλούτος των λίγων. Στη ουσία, όμως, “ήθελε να κάνει πραγματικότητα την ατομική ιδιοκτησία, μετατρέποντας σε απλά όργανα της ελεύθερης και οργανωμένης εργασίας τα μέσα παραγωγής, τη γη και το κεφάλαιο”.¹⁵⁶ Δημιουργώντας, με αυτό τον τρόπο, τη δυνατότητα να ακολουθήσουν οι συνεταιρισμένοι παραγωγοί ένα «κοινό σχέδιο», το οποίο θα αναπτύσσεται σε εθνική κλίμακα, απόφευγε έτσι την αναρχία, με την οποία λειτουργούσε ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, καθώς και τις κρίσεις που ήταν το αναπόφευκτο αποτέλεσμα του. Τέλος, για να τα καταφέρει όλα αυτά προσπάθησε να προσεταιριστεί τόσο τους αγρότες όσο και τους μικροαστούς, δίνοντας λύση στα προβλήματα που αντιμετώπιζαν, πάντα όμως υπό το πρίσμα των νέων τους συμφερόντων που κινούνταν στην ίδια κατεύθυνση με το προλεταριάτο.

Αργότερα ο Λένιν θα προσπαθήσει να ενισχύσει μια τέτοια επιχειρηματολογία, εβρισκόμενος λίγα βήματα πριν την Οκτωβριανή Επανάσταση. Καταρχήν, σημειώνει τη πολύ μεγάλη σημασία που έχει για τον μαρξισμό, η διατύπωση για το τσάκισμα της κρατικής μηχανής, καθώς τη θεωρεί το “βασικό δίδαγμα του μαρξισμού πάνω στο ζήτημα των καθηκόντων του προλεταριάτου στην επανάσταση, σε σχέση με το κράτος”.¹⁵⁷ Επιπλέον θεωρούσε πολύ σημαντικό, και το τόνισε ιδιαίτερα, να έχει η οποιαδήποτε προσπάθεια του προλεταριάτου για επανάσταση, την υποστήριξη από τη μεγαλύτερη δυνατή πλειοψηφία του λαού: κυρίως αγρότες αλλά και μικροαστική τάξη. Γι’ αυτό και ο Λένιν εξήρε την προσπάθεια του Μαρξ, που “υπολόγιζε πολύ σοβαρά τον πραγματικό συσχετισμό των τάξεων στα

---

¹⁵⁵ ο.π., σ. 74.

¹⁵⁶ Μαρξ Κ., 2011, ο.π., σ. 75.

¹⁵⁷ Λένιν Β. Ι., 2007, *Κράτος και Επανάσταση*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σ. 49.

περισσότερα κράτη της ηπειρωτικής Ευρώπης το 1871”, όταν έκανε λόγο για τις πραγματικές λαϊκές επαναστάσεις.¹⁵⁸

Υπάρχει όμως, άλλο ένα σημαντικό ζήτημα που βάζει ο Λένιν, για τη διασφάλιση από την εργατική τάξη, της επιτυχίας των στόχων της. Το ζήτημα αυτό αφορά τη σχέση στρατηγικής – τακτικής, όπου η τακτική θα πρέπει, ανάλογα κάθε φορά με τις δυνάμεις του κόμματος και τη συγκυρία, να μπορεί να υπηρετήσει ένα “απαρέγκλιτα εφαρμοζόμενο σχέδιο”.¹⁵⁹ Η πρακτική σημασία αυτής της σχέσης, αφορά τον τρόπο με τον οποίο το κόμμα θα συνδέει τον τελικό στόχο της επανάστασης, με τις αναγκαιότητες του αγώνα σε κάθε στιγμή. Ταυτόχρονα όμως, συνδέεται και με άλλες πτυχές στην πάλη που διεξάγει η εργατική τάξη. Απ’ τη μια μεριά με την αναγκαιότητα του μη διαχωρισμού πολιτικού και οικονομικού αγώνα· απ’ την άλλη όμως και σαν προϋπόθεση, στην προσπάθεια της εργατικής τάξης, να δημιουργήσει συμμαχίες.

Η πιο σημαντική όμως συμβολή του Λένιν, σχετικά με τα διδάγματα της Κομμούνας, αφορά το ζήτημα της λεγόμενης “δυσδικής εξουσίας”. Πιο συγκεκριμένα, υποστήριζε ότι στην περίπτωση της Κομμούνας, αυτό που πραγματικά έγινε, ήταν η “αντικατάσταση σε γιγαντιαία κλίμακα ενός είδους θεσμών με θεσμούς θεμελιακά διαφορετικού είδους”. Θεσμούς, δηλαδή, με τους οποίους μπορεί να εφαρμοστεί η δημοκρατία, στην πιο πλήρη και αναπτυγμένη της μορφή. Θεσμοί, τελικά, που έκαναν δυνατό το πέρασμα από την αστική δημοκρατία, στη δημοκρατία του προλεταριάτου, και τη μετατροπή του αστικού κράτους, σε ένα κράτος που απονεκρώνεται. Αποτελεί για το λόγο αυτό “μία από τις περιπτώσεις «μετατροπής της ποσότητας σε ποιότητα»”.¹⁶⁰

Με αυτό τον τρόπο η επαναστατημένη εργατική τάξη έχει τη δυνατότητα να καταστείλει την αντίδραση της αστικής τάξης, στην προσπάθεια της να επανακτήσει τον έλεγχο της πολιτικής εξουσίας και να επαναφέρει την κοινωνία στην πρότερη κατάσταση της εκμετάλλευσης. Επιπλέον, επειδή για πρώτη φορά στην ιστορία, το όργανο καταπίεσης είναι η πλειοψηφία του πληθυσμού – που καταστέλλει τους καταπιεστές της – δεν

---

¹⁵⁸ Λένιν Β.Ι., 2007, ο.π., σ. 51.

¹⁵⁹ ο.π., σ. 48.

¹⁶⁰ Λένιν Β.Ι., 2007, ο.π., σ. 54.

χρειάζεται κάποια «ιδιαιτέρη δύναμη καταστολής». Με αυτή την έννοια το κράτος αρχίζει να απονεκρώνεται. Για τον Λένιν μάλιστα, μία από τις αιτίες της ήττας της Κομμούνας, ήταν ακριβώς ότι δεν προχώρησε με την απαιτούμενη αποφασιστικότητα, στην καταστολή της αστικής τάξης.¹⁶¹ Κατ' αυτό τον τρόπο, παρουσιάζει και τα Σοβιέτ, τα οποία εμφανίστηκαν δίπλα στην εξουσία της κυβέρνησης της αστικής τάξης, ως μια άλλη κυβέρνηση που βασίστηκε στις ίδιες αρχές με την Κομμούνα· και επειδή αυτή η νέα κυβέρνηση ήταν σε εμβρυακή κατάσταση, ήταν ταυτόχρονα υποχρεωμένη να μοιράζεται την εξουσία με την αστική κυβέρνηση. Από εδώ προκύπτει η θέση ότι το έργο της είναι η ανατροπή αυτής της κυβέρνησης, αλλά ο δρόμος μέσω του οποίου πρέπει να γίνει αυτό – τουλάχιστον στα πρώτα βήματα της νέας κυβέρνησης – είναι να κερδίσει το κομμουνιστικό κόμμα με το μέρος του την πλειοψηφία του λαού και κυρίως τους αγρότες και τους μικροαστούς.¹⁶²

Η τελευταία παρατήρηση για το κόμμα, μας οδηγεί στο επόμενο ζήτημα διερεύνησης, το οποίο θα μας επιτρέψει να επανέλθουμε σε ορισμένα σημεία, γύρω από τη συγκρότηση της τάξης, που είναι επίσης πολύ σημαντικά. Και θα αρχίσουμε με την παρατήρηση του Μαρξ ότι “η χειραφέτηση της εργατικής τάξης πρέπει να κατακτηθεί από την ίδια την εργατική τάξη”.¹⁶³ Η σημασία της έγκειται στο γεγονός, ότι θέλουμε να αναδείξουμε τον καθοριστικό ρόλο που έχουν οι εργάτες στην πραγματοποίηση της ανατροπής του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, όπως την έχουμε περιγράψει μέχρι τώρα, καθώς θα προσπαθήσουμε να εξετάσουμε τη σχέση της με το κόμμα.

Αρχικά πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι το πολιτικό κόμμα, αποτελεί τη στιγμή που η εργατική τάξη μετατρέπεται σε τάξη για το εαυτό της, ενώ επίσης αποτελεί και την πρωτοπορία, θα μπορούσαμε να πούμε, του εργατικού κινήματος. Είναι το πολιτικό κόμμα, τα μέλη του οποίου “δεν καταδέχονται να κρύβουν τις ιδέες και τους σκοπούς τους”,¹⁶⁴ και γι' αυτό υποστηρίζουν πάντα το σύνολο των συμφερόντων της εργατικής τάξης. Πέρα όμως από το

---

¹⁶¹ ο.π.

¹⁶² Λένιν Β. Ι., 1917, “Για τη δυαδική εξουσία”, *Πράβντα*, αρ. φυλ. 29, 9 Απριλίου, στο http://www.antitetrada.gr/portal/images/klasika_keimena/lenin-keimena.pdf, τελευταία ενημέρωση: 14/04/2015.

¹⁶³ Marx K., *Provisional Rules of the Association* στο <https://www.marxists.org/history/international/iwma/documents/1864/rules.htm>, τελευταία ενημέρωση: 14/04/2015.

¹⁶⁴ Μαρξ Κ., Ένγκελς Φ., ο.π., σ. 93.

γεγονός, ότι η ένωση των εργατών δημιουργεί μία αριθμητική υπεροχή, απαραίτητη στον αγώνα της ενάντια στην αστική τάξη, πρέπει να αναγνωρίσουμε ταυτόχρονα, ότι για να είναι πιο αποτελεσματική θα πρέπει να “καθοδηγούνται από τη γνώση”.¹⁶⁵ Γνώση που “δεν πρέπει να συνίσταται στην απλή μετάδοση στοιχείων γνώσης στις αδιαιτηγώγητες μάζες από καθέδρας, αλλά στο να πείσει τους ανθρώπους που υποφέρουν να ερευνήσουν για την αλήθεια”,¹⁶⁶ δηλαδή να βρουν έναν τρόπο για να αλλάξουν τη ζωή τους.

Κατ’ αυτό τον τρόπο εμπλέκονται και οι διανοούμενοι στην συγκρότηση της εργατικής τάξης, η σχέση των οποίων θα πρέπει να εκφράζει “την οργανική ενότητα της δύναμης των αριθμών με τη δύναμη της γνώσης”. Το καθοριστικό στοιχείο σε αυτή την ενότητα, εμφανίζεται να είναι η εργατική τάξη και όχι οι διανοούμενοι, σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, καθώς οι διανοούμενοι πρέπει να υποχωρούν “στον αυστηρά παιδαγωγικό τους ρόλο”, σε περιπτώσεις που υπάρχει διαφωνία με τους εργάτες που αποτελούν και την πλειοψηφία.¹⁶⁷ Μια πρακτική που ακολούθησαν, τόσο ο Μαρξ όσο και ο Ένγκελς στη δική τους πορεία εμπλοκής με το εργατικό κίνημα. Έτσι εκείνο που είναι απαραίτητο, είναι η προσπάθεια και από τις δύο πλευρές να υπερβούν, τον όποιο κοινωνικό καταμερισμό εργασίας υπάρχει στους κόλπους της πρωτοπορίας. Μία τέτοια προσέγγιση δεν αποκλείει τη δυνατότητα “αυτό - χειραφέτησης της εργατικής τάξης, στο βαθμό που οι αποφάσεις εξαρτώνται τελικά από την έγκριση των ίδιων των εργατών”.¹⁶⁸ καθώς όπως είπαμε στην αρχή, είναι αυτοί που παίζουν τον καθοριστικό ρόλο.

Επομένως, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι στη σχέση αυθόρμητου και συνειδητού, το συνειδητό κομμάτι αποτελεί τον πρωταρχικό παράγοντα, με την έννοια της πρώτης σπίθας που χρειάζεται για τον πολιτικό αγώνα της εργατικής τάξης, ενώ το αυθόρμητο αποτελεί τον καθοριστικό παράγοντα, εκείνον δηλαδή που χωρίς την ύπαρξη του, δεν μπορεί να διεξαχθεί αυτός ο

---

¹⁶⁵ Marx K., *Speech on the Seventh Anniversary of the International* στο https://www.marxists.org/archive/marx/bio/media/marx/71_10_15.htm, τελευταία ενημέρωση, 13/04/2015.

¹⁶⁶ Χρύσης Α., 1996, Φιλοσοφία & Χειραφέτηση, *Το ζήτημα των διανοούμενων από τον Marx ως την Οκτωβριανή Επανάσταση*, Αθήνα: Ιδεοκίνηση, σ. 52.

¹⁶⁷ ο.π., σ. 122.

¹⁶⁸ Χρύσης Α., 1996, ο.π., σ. 124.

πολιτικός αγώνας. Τη σχέση άλλωστε αυτή τη συναντήσαμε στην ανάλυση μας, τόσο στα στάδια ανάπτυξης της εργατικής τάξης, όσο και στην πορεία διαμόρφωσης της ταξικής συνείδησης.

Στα ίδια πλαίσια κινείται και η άποψη του Λένιν, ο οποίος θεωρεί ότι “η σοσιαλιστική συνείδηση είναι κάτι που εισάγεται απ’ έξω στην ταξική πάλη του προλεταριάτου και όχι κάτι που γεννιέται αυθόρμητα απ’ αυτήν”.¹⁶⁹ Άλλωστε, φορέας της επιστήμης ήταν τότε η αστική διάνοηση. Ωστόσο, τα μέλη της σοσιαλδημοκρατίας που θα αναλάμβαναν αυτό το έργο, θα έπρεπε να είναι “εξ’ επαγγέλματος επαναστάτες, αδιάφορο αν προέρχονταν από φοιτητές ή από εργάτες”.¹⁷⁰ Αυτοί ήταν απαραίτητο όμως, να δείχνουν μεγάλη πειθαρχία σε ένα κόμμα με συγκεντρωτική δομή, λόγω του ότι η πάλη έπρεπε να διεξάγεται σε συνθήκες συνωμοτικές. Πάντως, παρά το γεγονός ότι φαίνεται να προσδίδει μεγαλύτερη εξουσία στα μέλη του κόμματος, η δημιουργία των επαναστατών εργατών προϋποθέτει το ανέβασμα της κομματικής δράσης των τελευταίων, στο ίδιο επίπεδο με τους επαγγελματίες επαναστάτες.¹⁷¹ Αργότερα, η συμμετοχή τους στην διαδικασία της γνώσης, αλλά και της δράσης, θα είχε το ίδιο αποτέλεσμα και για τα υπόλοιπα πεδία, πέραν φυσικά της κομματικής δράσης.

Κριτική σε αυτή την προσέγγιση, κυρίως για το συγκεντρωτισμό και τη συνωμοτικότητα, άσκησε η Λούξεμπουργκ, η οποία θεωρούσε όχι μόνο ότι υπάρχει ένα πολύ μεγάλο αντιπροσωπευτικό κομμάτι της εργατικής τάξης, που είναι εκπαιδευμένο από την ταξική πάλη, αλλά επιπλέον ότι “οι εργάτες αναπτύσσουν τη δικιά τους πολιτική δραστηριότητα, μέσα από την άμεση επιρροή στην δημόσια ζωή, στον κομματικό τύπο, στις δημόσιες συγκεντρώσεις κ.λ.π.”¹⁷² Θεωρούσε, δηλαδή, ότι η ανάπτυξη και η συγκρότηση της εργατικής τάξης μπορεί να επιτευχθεί, ακολουθώντας μία κίνηση από τα κάτω προς τα πάνω δηλαδή, με πρωταγωνιστή τους εργάτες και όχι τους διανοούμενους. Πρέπει όμως να σημειώσουμε την συμφωνία

---

¹⁶⁹ Λένιν Β.Ι., 1986, *Τι να κάνουμε*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σ.39.

¹⁷⁰ ο.π., σ. 126.

¹⁷¹ ο.π., σ. 133.

¹⁷² Λούξεμπουργκ Ρ., 1904, «Οργανωτικά ζητήματα της Ρώσικης σοσιαλδημοκρατίας», *Die Neue Zeit και Iskra*, αναδημοσίευση στο ελληνικό Marxists Internet Archive, <http://www.marxists.org/ellinika/archive/luxembourg/1904/marxlen.htm>, τελευταία ενημέρωση 13/04/2015.

τους, για το μη διαχωρισμό της οικονομικής με την πολιτική πάλη, η οποία όπως δείξαμε νωρίτερα προέρχεται και από αυτή τη διάκριση.

Όλη αυτή η διαδικασία που περιγράψαμε μπορεί να οδηγήσει σε μια νέα κοινωνία, η οποία από κάθε άποψη “είναι γεμάτη με τα σημάδια της παλιάς κοινωνίας, που από τους κόλπους της βγήκε”,¹⁷³ με αποτέλεσμα να συνεχίζεται η ανταλλαγή εμπορευμάτων, όμως με άλλο περιεχόμενο και μορφή. Τώρα όλοι ανταλλάσσουν την εργασία τους, αλλά την ανταλλάσσουν με το προϊόν που τους αντιστοιχεί στην κατανάλωση και κανείς δεν μπορεί να ιδιοποιηθεί τίποτα περισσότερο. Ισχύει, δηλαδή, η ανταλλαγή ισοδύναμων εμπορευμάτων, “ανταλλάσσεται ίση εργασία σε μια μορφή με ίση εργασία σε άλλη μορφή”.¹⁷⁴ Οι ανισότητες, επομένως, που θα οφείλονταν στη διαφορά πνευματικών ή σωματικών προσόντων θα αντικατοπτρίζονταν και στο διανεμόμενο προϊόν. Και μόνο “σε μια ανώτερη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας”, που δεν θα υπάρχει υποδούλωση σε κανένα καταμερισμό εργασίας, η εργασία θα γίνει η “πρώτη ανάγκη της ζωής” και ο πλούτος θα είναι άφθονος για όλους. Οπότε θα μπορεί “η κοινωνία να γράψει στη σημαία της: Από τον καθένα ανάλογα με τις ικανότητες του, στον καθένα ανάλογα με τις ανάγκες του!”.¹⁷⁵

Είναι φανερό ότι για τον Μαρξ οι κομμουνιστές παλεύουν όχι μόνο για άμεσα αλλά και τα μελλοντικά συμφέροντα της εργατικής τάξης, υποστηρίζοντας κάθε επαναστατικό κίνημα με σκοπό τη “σύνδεση και συνεννόηση των δημοκρατικών κομμάτων όλων των χωρών”, και την πραγματοποίηση της κομμουνιστικής επανάστασης. “Οι προλετάριοι δεν έχουν να χάσουν μ’ αυτήν τίποτε, εκτός από τις αλυσίδες τους. Και θα κερδίσουν ένα κόσμο ολόκληρο”.¹⁷⁶ Τέλος, θα θέλαμε να σημειώσουμε ότι ακριβώς λόγω και αυτών των χαρακτηριστικών, θα πρέπει να αντιμετωπίζουμε τον κομμουνισμό σαν “την π ρ α γ μ α τ ι κ ή κίνηση που καταργεί τη σημερινή κατάσταση πραγμάτων”.¹⁷⁷

---

¹⁷³ Μαρξ Κ., 2010, *Κριτική του Προγράμματος της Γκότα*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σ. 21.

¹⁷⁴ ο.π., σ. 22.

¹⁷⁵ ο.π., σ. 23.

¹⁷⁶ Μαρξ Κ., Ένγκελς Φ, ο.π., σ. 93.

¹⁷⁷ Μαρξ Κ., Ένγκελς Φ., 1997, ο.π., σ.σ. 83-84.

Η σύγχρονη εργατική τάξη και η σχέση της με την πολιτική πρωτοπορία

Για να διερευνήσουμε το πώς συγκροτείται η σύγχρονη εργατική τάξη, αλλά και να εξετάσουμε τη σχέση της με την πολιτική πρωτοπορία, θα τοποθετήσουμε στην εκκίνηση της προσπάθειας μας το κυρίαρχο θεωρητικό πλαίσιο, το οποίο καθορίζει τελικά όλες τις παραμέτρους που αφορούν το προς διερεύνηση αντικείμενό μας. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια θα εκκινήσουμε από την νεοκλασική θεωρία, “η οποία διεκδικεί με αποκλειστικότητα τον τίτλο της οικονομικής ορθοδοξίας”¹⁷⁸ και αποτελεί την κυρίαρχη ανάγνωση της οικονομικής επιστήμης αλλά και την βάση στην οποία στηρίζονται οι σύγχρονες πολιτικές που αφορούν τα ζητήματα της εργασίας.

Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά των νεοκλασικών θεωριών είναι “η υποκειμενική θεμελίωση της θεωρίας της αξίας και βασικό τους μεθοδολογικό εργαλείο ο αναγωγικός ατομικισμός.”¹⁷⁹ Έτσι η εργασία “έχει αναλυτική σημασία μόνο στο βαθμό που υπεισέρχεται στην παραγωγή αγαθών που έχουν πρωτογενώς υποκειμενική αξία για κατανάλωση.”¹⁸⁰ Άρα “δεν είναι η ανθρώπινη εργασία που αποτελεί μέτρο της αξίας των αγαθών. Η αξία δημιουργείται πρωτογενώς από την υποκειμενική σχέση του ατόμου με το αντικείμενο.”¹⁸¹ Επίσης, στην “καρδιά της νεοκλασικής θεωρίας της ζήτησης και της αμοιβής των παραγωγικών συντελεστών, είναι η αρχή της οριακής παραγωγικότητας”, σύμφωνα με την οποία “η οικονομική ισορροπία επιτυγχάνεται, όταν ο κάθε παραγωγικός συντελεστής αμείβεται με την αξία του οριακού του προϊόντος” και έτσι ο “κάθε συντελεστής αμείβεται ακριβώς όσο συμβάλλει στην παραγωγή.”¹⁸² Άρα ο παραγωγικός συντελεστής της εργασίας, στα πλαίσια της επιχείρησης, αντιμετωπίζεται καθαρά με πλαίσιο αναφοράς το κόστος για την επιχείρηση, στην προσπάθεια της να μεγιστοποιήσει το κέρδος της.

Παράλληλα, μέσω της ίδιας διαδικασίας, δημιούργησαν την έννοια του κέρδους ως ανταμοιβή του κεφαλαίου σε όλους τους παραγωγικούς τομείς σύμφωνα με την οριακή του παραγωγικότητα, όπως αντίστοιχα όρισαν και την

---

¹⁷⁸ Θεοχαράκης Ν., 2005, *Η νεοκλασική θεωρία της εργασίας. Μια κριτική επισκόπηση της οικονομικής σκέψης*, Αθήνα: Τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδάνος, σ.20.

¹⁷⁹ ό.π., σ.65.

¹⁸⁰ ό.π., σ.70.

¹⁸¹ ό.π., σ.72.

¹⁸² ό.π., σ.78.

αμοιβή της εργασίας. “Έτσι η αγορά όχι μόνο κατανέμει σοφά αλλά και διανέμει δίκαια”,¹⁸³ εφόσον υπάρχει τέλειος ανταγωνισμός και ελαχιστοποίηση του κόστους.¹⁸⁴ Γι’ αυτό και εξηγεί τις μισθολογικές διαφορές κυρίως ως βασιζόμενες σε διαφορές στην παραγωγικότητα της εργασίας, οι οποίες είτε προκύπτουν “από το επίπεδο εκπαίδευσης του εργαζόμενου”, είτε οι διαφορές αυτές “είναι γενετικά ή πολιτιστικά προσδιορισμένες”.¹⁸⁵ Με αυτό τον τρόπο “ο εργάτης, για να λειτουργήσει στο νεοκλασικό υπόδειγμα, πρέπει να μεταμφιεστεί σε καταναλωτή”.¹⁸⁶ Όμως πρέπει να πούμε, ότι δεν είναι δόκιμο να χρησιμοποιείται ένα συνθετικό στοιχείο της παραγωγής για να την αναλύσεις και να την εξηγήσεις. Και αυτό γιατί έτσι απουσιάζει το στοιχείο των άνισων κοινωνικών σχέσεων που προκύπτουν από την παραγωγική διαδικασία, όπως προσπαθήσαμε να περιγράψουμε και στο πρώτο κεφάλαιο.

Έτσι, έχοντας αφαιρέσει από την εργασία τα οποιαδήποτε κοινωνικά της χαρακτηριστικά, γίνεται μια προσπάθεια να εξηγηθεί ως μια διαδικασία, όπου το ορθολογικό άτομο κρίνοντας με βάση τη μέγιστη αποτελεσματικότητα, προσπαθεί μέσω των ικανοτήτων του, να βρει στην ανταγωνιστική αγορά εργασίας την πιο κατάλληλη και αποδοτική δουλειά. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, τα άτομα καλούνται να επιλέξουν εργασία λαμβάνοντας υπ’ όψη τους το μισθό και τις συνθήκες εργασίας, κρίνοντας κάθε φορά τι είναι διατεθειμένοι να θυσιάσουν· ενώ οι επιχειρήσεις από τη μεριά τους προσπαθούν να βελτιώσουν τα χαρακτηριστικά των εργασιών που προσφέρουν, λαμβάνοντας πάντα υπ’ όψη το κόστος αυτών των βελτιώσεων, ώστε να μπορούν να αποκομίζουν το μεγαλύτερο δυνατό κέρδος από αυτές τις θέσεις εργασίας. Σε αυτές τις συνθήκες, η αγορά είναι αυτή που εξισορροπεί τις οποιεσδήποτε ακρότητες, καθώς η οποιαδήποτε κρατική παρέμβαση, θεωρείται ότι είναι μια άστοχη παρέμβαση στη λειτουργία της αγοράς.¹⁸⁷

Επιπλέον θα πρέπει να σημειώσουμε την προσπάθεια της νεοκλασικής θεωρίας να μετρήσει την παραγωγική ικανότητα της εργασίας. Για να το επιτύχει αυτό, στράφηκε τόσο προς την έννοια των γενικών ικανοτήτων των

---

¹⁸³ Θεοχαράκης Ν., 2005, ο.π., σ. 82-83.

¹⁸⁴ ο.π. σ. 85.

¹⁸⁵ ο.π., σ. 90.

¹⁸⁶ ο.π., σ. 116.

¹⁸⁷ ο.π., σ. 159-160.

ανθρώπων, όπως η ευφυΐα και η προσωπικότητα, όσο και στην έννοια της εκπαίδευσης ως παραγωγικής ικανότητας. Όσον αφορά την πρώτη έννοια έγινε προσπάθεια να χρησιμοποιηθούν διάφορα τεστ, προερχόμενα κυρίως από την ψυχολογία, μέτρησης του δείκτη ευφυΐας, τα οποία όμως δεν μπόρεσαν να αποφέρουν αποδεκτές ερμηνείες για την κατανομή των εισοδημάτων. Ενώ και τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας που υποτίθεται ότι αφορούν την εσωτερική υποκίνηση που χρειάζονται οι άνθρωποι για να χρησιμοποιήσουν την όποια ευφυΐα τους, περιστρέφονται γύρω από τις μη νοητικές κατηγορίες όπως, «υπευθυνότητα», «πρωτοβουλία», «αφοσίωση» κ.λ.π. Δηλαδή πρόκειται για χαρακτηριστικά που παραπέμπουν περισσότερο, στο πως ένα εργαζόμενος θα είναι πειθήνιος και υπάκουος στην εργοδοσία.¹⁸⁸

Όσον αφορά το ρόλο της εκπαίδευσης στη μέτρηση της παραγωγικής ικανότητας της εργασίας, παρατηρούμε ότι για την νεοκλασική θεωρία αυτή αντιμετωπίζεται ως «ανθρώπινο κεφάλαιο». Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι, η εκπαίδευση αποτελεί μία επένδυση που κάνουν τα άτομα, υπολογίζοντας με διαισθητικό τρόπο τα οφέλη ή μη που μπορεί να παρέχει μια τέτοια επιλογή· υπολογισμός που για τους νεοκλασικούς γίνεται μέσω μαθηματικών τύπων. Ωστόσο δεν λαμβάνεται υπ' όψη – ενώ θεωρούν την γενική εκπαίδευση ως ένα κόστος που βαρύνει τον εργαζόμενο – τις τυχόν ανισότητες που μπορεί να προκύψουν από εισοδηματικούς λόγους. Υποστηρίζουν μάλιστα ότι για να μπορεί μια τέτοια επιλογή να έχει τα καλύτερα αποτελέσματα, δηλαδή κάθε θέση εργασίας να επιλέγεται από τους πιο ικανούς, θα πρέπει οι μισθολογικές διαφορές να είναι τέτοιες – δηλαδή όχι πολύ μεγάλες – ώστε να αποτρέπουν αυτούς που θεωρούνται λιγότερο ικανοί να κάνουν την προσπάθεια να εκπαιδευτούν για μια τέτοια θέση εργασίας. Βέβαια θα πρέπει να τονίσουμε ότι οι διάφορες βαθμίδες της εκπαίδευσης διδάσκουν τις γνώσεις και τις συμπεριφορές που απαιτούνται για τις διάφορες θέσεις στην παραγωγική διαδικασία – που καθορίζονται από τον καταμερισμό της εργασίας - προετοιμάζοντας τα άτομα για τις επαγγελματικές τους υποχρεώσεις. Ενώ επιπλέον, η επιλογή της εκπαίδευσης, επηρεάζεται πάντα από κοινωνικούς

---

¹⁸⁸ Θεοχαράκης Ν., 2005, ο.π., σ. 169-185.

παράγοντες και ενέχει και κάποιο κόστος, που δεν είναι πάντα δυνατόν να καλυφθεί από οποιοδήποτε άτομο.¹⁸⁹

Μέσα σε αυτά τα πλαίσια αντιμετωπίζεται και το ζήτημα της ιεραρχίας μέσα στην επιχείρηση, καθώς ο εργοδότης θεωρείται ότι είναι αυτός που ελέγχει την αποδοτικότητα του εργαζόμενου και είναι υπεύθυνος για την καλύτερη δυνατή κατανομή των πόρων και την επίτευξη του καλύτερου δυνατού αποτελέσματος. Έτσι δεν τίθεται ζήτημα εξουσίας μέσα στην επιχείρηση, καθώς κάτι τέτοιο θα παρέπεμπε σε μια συνεχή διαπραγμάτευση για τη σύμβαση εργασίας. Άρα το διευθυντικό δικαίωμα, λειτουργεί σαν ένας μηχανισμός μέσα στην επιχείρηση για την εξασφάλιση λειτουργίας της τελευταίας με το χαμηλότερο δυνατό κόστος και λειτουργεί παράλληλα με το μηχανισμό της αγοράς, που για τους νεοκλασικούς αποτελεί τον κυρίαρχο ρυθμιστικό παράγοντα.¹⁹⁰ Κατά ανάλογο τρόπο δημιουργείται και η υπόλοιπη ιεραρχία μέσα στην επιχείρηση, καθώς ο έλεγχος της αποδοτικότητας προχωράει προς τις κατώτερες βαθμίδες της ιεραρχίας και η δυσκολία του ελέγχου και του συντονισμού, είναι αυτή που καθορίζει τις μισθολογικές διαφορές, οι οποίες επιπλέον, λειτουργούν σαν κίνητρο, ώστε να αναπτύσσεται ο ανταγωνισμός στο εσωτερικό της επιχείρησης.¹⁹¹ Αυτά θα μπορούσαμε να πούμε ότι αποτελούν κάποια από τα βασικά χαρακτηριστικά της νεοκλασικής θεωρίας, στην ανάλυση της για την εργασία.

Σε αυτό το σημείο θα προχωρήσουμε σε μια σύντομη εξέταση των μοντέλων, μέσα από τα οποία εμφανίστηκε και λειτούργησε αυτή η ιεραρχία. Αρχικά θα αναφερθούμε στο μοντέλο του «τεϋλορισμού - φορντισμού» που υπήρξε το κυρίαρχο μοντέλο ανάπτυξης του καπιταλισμού μέχρι και τη δεκαετία του 1970 περίπου. Πρόκειται για ένα μοντέλο που βασίζεται στην αλυσίδα παραγωγής με ταινία, με σκοπό την μαζική παραγωγή τυποποιημένων προϊόντων, και την χρησιμοποίηση ανειδίκευτου και άρα φτηνού εργατικού δυναμικού. Παράλληλα υπάρχει μία κάθετη δομή στην ιεραρχία, που αποσκοπεί στον έλεγχο της παραγωγικής διαδικασίας για την επίτευξη της καλύτερης δυνατής αποδοτικότητας. Σε αυτή τη δομή που μοιάζει με πυραμίδα, κάθε ανώτερη βαθμίδα ελέγχει την παραγωγή και

---

¹⁸⁹ Θεοχαράκης Ν., 2005, ο.π., σ. 185-196

¹⁹⁰ ο.π., σ. 213-221.

¹⁹¹ ο.π., σ. 240-242.

παίρνει τις κατάλληλες κάθε φορά αποφάσεις που απαιτούνται. Είναι η εποχή του κοινωνικού κράτους και της χρυσής κερδοφορίας του καπιταλισμού, μέσα από τη μαζική παραγωγή και τη μαζική κατανάλωση. Θα μπορούσαμε μάλιστα να πούμε ότι αποτελεί ένα βιομηχανικό υπόδειγμα, έναν τρόπο οικονομικής μεγέθυνσης και ένα συγκεκριμένο τρόπο ρύθμισης της οικονομίας και της κοινωνίας.¹⁹²

Ωστόσο η κρίση υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου του 1973-74 ανέδειξε τις αδυναμίες αυτού του μοντέλου, καθώς και την αναγκαιότητα για ένα νέο. Το νέο αυτό μοντέλο της «λιτής παραγωγής» αναπτύχθηκε για πρώτη φορά από την ιαπωνική αυτοκινητοβιομηχανία Toyota, τη δεκαετία του 1950, στην προσπάθεια της να αντεπεξέλθει στο διεθνή ανταγωνισμό μετά και το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.¹⁹³ Υιοθετήθηκε, λοιπόν, ένα πιο οριζόντιο μοντέλο παραγωγής και διοίκησης, με τη δημιουργία ομάδων από πολλές ειδικότητες, σε μία προσπάθεια να υπάρχει ευρεία συμμετοχή τόσο στο σχεδιασμό, όσο και στην παραγωγή. Με αυτό τον τρόπο υπήρχε πλέον η δυνατότητα ενός πιο ολοκληρωμένου σχεδιασμού, που από την αρχή μπορούσε να λαμβάνει υπ' όψη του ακόμη και τις πιο περίπλοκες παραμέτρους, χωρίς να χρειάζεται η αναμονή των διοικητικών αποφάσεων για τα προβλήματα που πιθανόν να προέκυπταν στην πορεία της παραγωγής. Επιπλέον με αυτό τον τρόπο οι διάφορες ομάδες έχουν τη δυνατότητα να επιλύουν οποιοδήποτε πρόβλημα παρουσιάζεται στην παραγωγή, άμεσα και γρήγορα χωρίς να σταματάει η παραγωγή, καθώς αυτές οι ομάδες μπορούν να επεμβαίνουν για την αντιμετώπιση κάθε προβλήματος που τυχόν θα παρουσιαζόταν. Έτσι με αυτό τον συνδυασμό μπορούσαν πλέον να παράγονται περισσότερα προϊόντα, με μεγαλύτερη ποικιλία και με το λιγότερο δυνατό κόστος, τόσο σε υλικά όσο και σε ανθρώπινη εργασία· δεδομένου μάλιστα και της τεράστιας ανάπτυξης της τεχνολογίας που απαιτούσε λιγότερα και πιο εξειδικευμένα χέρια αλλά και πολύπλευρες δεξιότητες.¹⁹⁴

Ωστόσο, όπως ήδη αναφέραμε, αυτό το μοντέλο έγινε κυρίαρχο μετά την κρίση του 1973-74, στην προσπάθεια του καπιταλισμού να αυξήσει την

---

¹⁹² Λυμπεράκη Α., & Μουρίκη Α., 2003, *Η Αθόρυβη Επανάσταση, Νέες Μορφές Οργάνωσης της Παραγωγής και της Εργασίας*, Αθήνα: Gutenberg, σ. 31-33

¹⁹³ Rifkin J., 1996, *Το Τέλος της Εργασίας και το Μέλλον της. Η δύση του παγκόσμιου εργατικού δυναμικού και το χάραμα της μετά-την-αγορά εποχής*. (Σειρά: «Λόγος», δ/νση-επιμ. Κοτζιάς Ν.), Αθήνα: «Νέα Σύνορα» - Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, σ.199

¹⁹⁴ ο.π., σ. 199-203.

παραγωγικότητα της εργασίας και να μειώσει το εργατικό κόστος, ώστε να μπορέσει να ανταποκριθεί στις νέες συνθήκες, που επιπλέον χαρακτηρίζονται και από την τεχνολογική επανάσταση της πληροφορικής. Τώρα πια, οι επιχειρήσεις στοχεύουν στην προσαρμογή της παραγωγής απέναντι σε μια ευέλικτη ζήτηση, και προωθούν τη στενή συνεργασία στο εσωτερικό της επιχείρησης, δημιουργώντας έναν καταμερισμό εργασίας που απαιτεί όχι μόνο ειδίκευση αλλά και την προσαρμοστικότητα του εργάτη στις νέες και ευέλικτες τεχνολογικές εξελίξεις. Η ευελιξία μέσα στην επιχείρηση έχει πλέον κυρίαρχο ρόλο και χρειάζεται η ανάπτυξη της δημιουργικότητας, για την ανάπτυξη της καινοτομίας. Όλα αυτά έχουν σαν αποτέλεσμα τη δημιουργία ευέλικτων αγορών εργασίας, ώστε να μπορεί να πραγματοποιηθεί η απαιτούμενη αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας: ένας στόχος που παραμένει σταθερός, σε όλα τα μοντέλα.

Πριν προχωρήσουμε θα πρέπει να σημειώσουμε ότι σε όσα μέχρι τώρα αναφέραμε, μοιάζουν να ακολουθούν μία γραμμική πορεία ανάπτυξης, από τον τειλορισμό – φορντισμό στον τογιοτισμό, για να ακολουθήσει, ενδεχομένως ένα νέο στάδιο εξέλιξης. Κάτι που δεν φαίνεται να ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, καθώς σε έρευνα που πραγματοποιήθηκε για την ίδια περίοδο, σε τρεις διαφορετικούς κλάδους στις Η.Π.Α., έδειξε ότι αυτοί “οι τρεις κλάδοι διατηρούν σαφώς ξεχωριστά χαρακτηριστικά εργασιακής οργάνωσης”.¹⁹⁵ Ο καθένας απ’ αυτούς ήταν, είτε εντάσεως κεφαλαίου, είτε εντάσεως εργασίας, ανάλογα με τις ιδιαιτερότητες κάθε κλάδου, παρά το γεγονός ότι και οι τρεις αντιμετώπισαν τις ίδιες συνθήκες πίεσης που επιφέρει η ανάπτυξη της τεχνολογίας.

Παράλληλα μέσα σε αυτό το πλαίσιο που αναφέραμε, υπάρχουν και άλλες προσεγγίσεις, οι οποίες προσπαθούν να περιγράψουν την σημερινή πραγματικότητα, για να γίνει αυτή περισσότερο κατανοητή. Θα ξεκινήσουμε λοιπόν από την προσέγγιση που προσπαθεί να δώσει μία νέα ερμηνεία του αστικού φιλελευθερισμού. Μια ερμηνεία που μπόρεσε να έρθει στο φως όταν “η μαζική κοινωνία και η μαζική δημοκρατία συγχωνεύθηκαν πάνω σε

---

¹⁹⁵ Τίλυ Τς.- Τίλυ Κ., *Η Εργασία στον Καπιταλισμό*, (Σειρά: Αναστοχασμός, Δ/ντης: Κοτζιάς Ν.), Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, σ.112.

τεχνολογικά προηγμένη βάση”.¹⁹⁶ Πρόκειται για μια προσέγγιση που προσπαθεί να διαχωριστεί από τον φιλελεύθερο ατομικισμό, ακριβώς αφαιρώντας απ’ αυτόν όλα εκείνα τα στοιχεία, κοινωνικά και άλλα, που κατατάσσουν τα άτομα σε τάξεις, δίνοντας έτσι στο κάθε άτομο, όχι μόνο ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, αλλά ταυτόχρονα και κάποια πλεονεκτήματα. Άρα το ζητούμενο είναι να προκύψει “από την αρχή του ατομικισμού ένα ιδεώδες, υλικής ισότητας”, ώστε “όλοι οι κοινωνικοί ρόλοι να είναι ανοιχτοί σε όλα τα πρόσωπα”.¹⁹⁷ Και η αφαίρεση της ουσίας από τις κοινωνικές σχέσεις, για παράδειγμα της άνισης ανταλλαγής στην σχέση κεφαλαίου εργασίας, υποστηρίζει αυτή η προσέγγιση, “δεν σημαίνει απλώς την τυπική κατοχύρωση της ευκαιρίας να αποκτήσεις με τη δική σου δραστηριότητα, κάτι που άλλοι ήδη κατέχουν, παρά να κατέχεις δικαιωματικά όσο το δυνατόν περισσότερα από τα όσα θα έπρεπε να κατέχουν όλοι”· ενώ προσθέτει πως κάτι τέτοιο θα έχει και την προστασία από το κράτος, καθώς δεν αναγνωρίζει το «αόρατο χέρι της αγοράς».¹⁹⁸ Και επειδή αυτή η επικαλούμενη ισότητα έχει ως αποτέλεσμα τη διεύρυνση της δημοκρατίας, συνεπάγεται ότι η πολιτική, πλέον, υπερισχύει της οικονομίας.¹⁹⁹

Στη συνέχεια επισημαίνεται ότι η τεράστια εκμηχάνιση που πραγματοποιήθηκε μετά το 1900, έδωσε τη δυνατότητα, ακόμη και σε κάθε εργάτη, να έχει πρόσβαση σε μηχανές με τη μορφή προϊόντων, δημιουργώντας μία κατάσταση στην οποία η μηχανή “παύει να αποτελεί σε πρώτη γραμμή εργαλείο εργασίας και γίνεται αυτονόητο μέρος του βίου εν γένει”.²⁰⁰ Η μετατροπή, μέσω αυτής της διαδικασίας, του εργάτη σε καταναλωτή είναι τελικά αυτή που του δίνει την δυνατότητα στην “ελευθερία των αποφάσεων” που δεν είχε πριν ως παραγωγός. Συνακόλουθο αυτού του γεγονότος ήταν και η δημιουργία σοσιαλιστικών “πολιτικών μαζικών οργανώσεων”, που επηρέασαν ακόμη και τα αστικά κόμματα να ακολουθήσουν το παράδειγμα της μαζικοποίησης, για να αντέξουν στον πολιτικό ανταγωνισμό. Μία πρακτική που από τη μία άνοιγε δρόμους

---

¹⁹⁶ Κονδύλης Π., 2007, *Η παρακμή του Αστικού Πολιτισμού, από τη μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή και από το φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*, Αθήνα: Θεμέλιο, σ. 215.

¹⁹⁷ ο.π., σ. 219.

¹⁹⁸ ο.π., σ. 220.

¹⁹⁹ ο.π., σ. 223

²⁰⁰ ο.π., σ. 225.

επικοινωνίας με τις μάζες, αλλά από την άλλη “είχε σαν αποτέλεσμα τη μείωση του ειδικού βάρους των ανώτερων αστικών στοιχείων μέσα στα φιλελεύθερα κόμματα”.²⁰¹ Πλέον, ο άνθρωπος μπορούσε να καταναλώνει με την ίδια ευκολία και την πολιτική και “η ψήφος σημαίνει μίαν από πολλές δυνατές και επιθυμητές μορφές της συμμετοχής των μεγάλων μαζών στην πολιτική ζωή και, επομένως, μίαν εντολή στην κυβέρνηση να ενεργήσει προς την κατεύθυνση του εκδημοκρατισμού”.²⁰² Κατά αντίστοιχο τρόπο και στον τομέα της οικονομίας, η εισαγωγή των ανώνυμων εταιρειών έφερε μια παρόμοια υποβάθμιση της αστικής τάξης, καθώς εμφανίζεται να χάνει την αίγλη που πρόσφερε η ατομική ιδιοκτησία, η οποία μέχρι εκείνη τη στιγμή του παρείχε την οποιαδήποτε εξουσία. Τώρα πολύ συχνά υπάρχει μια “δυσαρμονία ανάμεσα στην κατοχή ιδιοκτησίας και στην πραγματική της λειτουργία μέσα στην οικονομική διαδικασία, η οποία από πολλές απόψεις γινόταν αισθητή σαν παρασιτισμός”.²⁰³ Περιγράφεται, μάλιστα ο αστός, σαν ένας άνθρωπος που μοιάζει με ένα υψηλόβαθμο διοικητικό στέλεχος ή κάποιον μάνατζερ, ή με άλλα λόγια, από αστός μεταβάλλεται σε απλό επιχειρηματία.²⁰⁴

Ακόμη ένα στοιχείο που αφορά την συγκεκριμένη προσέγγιση, είναι το γεγονός ότι μέσα από τη διαδικασία που περιγράψαμε, μαζική παραγωγή και κατανάλωση οδηγούν στη μετατροπή της μαζικής κοινωνίας σε μαζική δημοκρατία, η οποία συνοδεύεται από τρία κεντρικά φαινόμενα, στα οποία “δεσπόζει η ιδέα έσχατων και μη περαιτέρω αναλύσιμων στοιχείων, που καθ’ αυτά είναι ισότιμα και μπορούν να συνδυαστούν μεταξύ τους πάνω στην ίδια επίπεδη επιφάνεια, όπου η διάσταση του χρόνου ή της ιστορίας δεν παίζει ρόλο και τα λειτουργικά κριτήρια έχουν εκτοπίσει τα ουσιακά”. Τα φαινόμενα αυτά είναι “ο (εξελιγμένος) καταμερισμός της εργασίας, η κατάτμηση της κοινωνίας σε άτομα και η κοινωνική κινητικότητα”.²⁰⁵

Ο καταμερισμός της εργασίας βρίσκεται σε τόσο προχωρημένο επίπεδο, που θα ήταν δυνατόν να υποστηρίξει κανείς ότι δεν υπάρχει περίπτωση να προχωρήσει περισσότερο. Η έκταση αυτού του καταμερισμού δημιουργεί έναν μεγάλο αριθμό από μικρές ενότητες, έτσι ώστε “η κοινωνική

---

²⁰¹ Κονδύλης Π., 2007, ο.π., σ. 226.

²⁰² ο.π., σ. 229.

²⁰³ ο.π., σ. 227.

²⁰⁴ ο.π., σ. 228.

²⁰⁵ ο.π., σ. 235.

εργασία δεν μπορεί να νοηθεί ως πυραμίδα”.²⁰⁶ Παρατηρείται μόνο μια αλληλεξάρτηση μεταξύ αυτών των πολλών εργασιών, η οποία μόνο βοηθητική μπορεί να είναι η μία για την άλλη, αντικαθιστώντας την έννοια του αστικού επαγγέλματος με “την έννοια του κοινωνικού ρόλου”.²⁰⁷ Κατά τον ίδιο τρόπο, η κατάτμηση της κοινωνίας σε άτομα, διαλύει τις παλιές συνομαδόσεις, ακόμη και αυτή της οικογένειας, καθώς ακόμη και σε αυτές τις σχέσεις οι άνθρωποι λειτουργούν σαν καταναλωτές. Το ίδιο ισχύει και για την κινητικότητα, η οποία λειτουργεί όπως η κατανάλωση των εμπορευμάτων και η κύρια διάκρισή των λειτουργιών της είναι “σε υποκειμενική και αντικειμενική”, δηλαδή λειτουργεί τόσο ως ευκαιρία, την οποία έχεις τη δυνατότητα να αξιοποιήσεις, όσο και ως επιλογή, με την έννοια ότι αποτελεί κριτήριο για το επιτυχημένο αποτέλεσμα της κινητικότητας· και λειτουργεί, είτε προς την κατεύθυνση της κοινωνικής ανόδου, είτε προς την κατεύθυνση της ανόδου στην ιεραρχία.²⁰⁸

Από όσα προαναφέρθηκαν προκύπτει, πως όταν τα τρία αυτά φαινόμενα συνδυαστούν, εμφανίζεται ως δυνατότητα, η επίτευξη της εξίσωσης των κοινωνικών ρόλων, οι οποίοι έχουν τη δυνατότητα να δημιουργούν διαφοροποιήσεις, όχι όμως λόγω ικανοτήτων, αλλά ακριβώς επειδή πρόκειται για διαφορετικούς ρόλους.²⁰⁹ Με αυτή την έννοια, στην πολιτική δεν έρχονται πλέον αντιμέτωπες οι κοινωνικές τάξεις, που προσδιορίζονται από διαφορετικά συμφέροντα, αλλά διάφορες ελίτ προσπαθούν να διεκδικήσουν την εξουσία που είναι ανοιχτή σε όλους, ώστε να εκμεταλλευτούν όσο καλύτερα γίνεται τις ευκαιρίες που θα τους δοθούν, για να έχουν όλοι τη δυνατότητα να εκμεταλλευτούν τις ίσες ευκαιρίες που παρουσιάζονται.²¹⁰ Τέλος να σημειώσουμε, ότι καθώς σκοπός της μαζικής δημοκρατίας είναι η “υπέρβαση της σπάνης των αγαθών”, αυτό έδωσε τη δυνατότητα σε διάφορες ομάδες να αυτονομηθούν από τους εργάτες, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί ένας πλουραλισμός, τουλάχιστον στο πεδίο της ιδεολογίας.²¹¹

Στη συνέχεια, θα προχωρήσουμε στην παράθεση κάποιων στοιχείων που αφορούν την αγορά εργασίας, για να αποκτήσουμε πιο πλήρη εικόνα των

---

²⁰⁶ ο.π., σ. 238.

²⁰⁷ Κονδυλής Π., 2007. ο.π., σ. 239.

²⁰⁸ ο.π., σ. 237.

²⁰⁹ ο.π., σ. 240.

²¹⁰ ο.π., σ. 241.

²¹¹ ο.π., σ. 249.

όσων συμβαίνουν στην λεγόμενη «πραγματική οικονομία». Αναφερόμενοι στις Η.Π.Α., που αποτελούν την ισχυρότερη ίσως οικονομία του πλανήτη, παρατηρούμε για τη δεκαετία του '90, σύμφωνα με όσα αναφέρει ο Ρίφκιν, ότι την τετραετία 1989-1993, 1,8 εκατομμύρια εργαζόμενοι έχασαν τη δουλειά τους, λόγω της αυτοματοποίησης της παραγωγής. Απ' αυτούς μόνο το ένα τρίτο ξαναβρήκε δουλειά, με μειωμένες αποδοχές κατά 20%. Επίσης το 1993 ανακοινώθηκαν για το πρώτο εξάμηνο από την κυβέρνηση των Η.Π.Α. 728.000 θέσεις εργασίας, από τις οποίες το 60% ήταν θέσεις μερικής απασχόλησης στον τομέα χαμηλόμισθης παροχής υπηρεσιών. Ταυτόχρονα την εικοσαετία 1973-1993, οι Αμερικανοί εργάτες έχασαν το 15% της αγοραστικής τους δύναμης.²¹² Ακόμη και στα κλιμάκια μεσαίων εισοδημάτων, τη δεκαετία του '80 χάθηκαν 1,5 εκατομμύρια θέσεις εργασίας.²¹³

Από την άλλη μεριά το χάσμα των εισοδημάτων μεγαλώνει ολοένα και περισσότερο, αφού μόνο την εικοσαετία 1963-1983, το πλουσιότερο 0,5% των οικογενειών αύξησε την καθαρή αξία που είχαν στην κατοχή τους κατά 4,1%. Όταν από την άλλη μεριά 36,9 εκατομμύρια Αμερικανοί ζούσαν κάτω από συνθήκες φτώχειας, με τα μεγαλύτερα ποσοστά να παρουσιάζονται σε όσους δεν ήταν λευκοί.²¹⁴ Ενώ τέλος θα πρέπει να αναφέρουμε ότι οι συνέπειες των αλλαγών στις συνθήκες εργασίας ήταν τέτοιες, ώστε για παράδειγμα μία έρευνα του σωματείου εργαζομένων στην Τογιότα το 1986 αναφέρει ότι 124.000 από τους 200.000 εργάτες – μέλη, βρέθηκαν να πάσχουν από χρόνια υπερκόπωση.²¹⁵

Αντίστοιχα για την Ευρώπη αναφέρει πως οι βιομηχανίες “αναμένεται ότι θα συνεχίσουν να απολύουν όλο και μεγαλύτερους αριθμούς εργαζομένων” οι οποίοι όμως δεν θα μπορέσουν να απορροφηθούν στον τομέα των υπηρεσιών, καθώς τη δεκαετία του '80 το ποσοστό ανάπτυξης αυτού του τομέα είχε μειωθεί σε λιγότερο από 1,5%.²¹⁶ Ενώ τεράστιο είναι και το πρόβλημα της μακροχρόνιας ανεργίας, καθώς εκείνη την εποχή το 48,5% των ανέργων, ήταν άνεργοι για περισσότερο από ένα χρόνο. Μάλιστα σημειώνει ότι η ύπαρξη του «κοινωνικού κράτους» στην Ευρώπη, έκανε

---

²¹² Rifkin J., 1996, ο.π., σ.σ. 309-319.

²¹³ ο.π., σ. 317.

²¹⁴ ο.π., σ.σ. 321-331.

²¹⁵ ο.π., σ. 337.

²¹⁶ ο.π., σ. 363.

ακόμη μεγαλύτερο το πρόβλημα ανταγωνιστικότητας των ευρωπαϊκών επιχειρήσεων,²¹⁷ κάτι που πρακτικά σήμαινε ότι τα πράγματα θα γίνονταν ακόμη χειρότερα, σχετικά με τις συνθήκες εργασίας.

Άλλωστε, παρόμοια αποτελέσματα δείχνει και μελέτη του ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, όσον αφορά την ανεργία, καθώς παρατηρεί ότι το 1985 έφτασε σε επίπεδο Ε.Ε. το 10%· ενώ επίσης, δεν υπάρχει χώρα πλην του Λουξεμβούργου, που η ανεργία τις δύο δεκαετίες μετά το 1985, “δεν πήρε διαστάσεις μαζικού φαινομένου”.²¹⁸ Αλλά και η μακροχρόνια ανεργία διατηρείται σε υψηλά επίπεδα επίσης, δημιουργώντας έτσι σημαντικούς κινδύνους, ακόμη και για τη συνδικαλιστική οργάνωση.²¹⁹ Παράλληλα, η έρευνα αναφέρει ότι, η “η εγκατάλειψη της πλήρους απασχόλησης ως στόχου των κρατικών οικονομικών πολιτικών” και η διατήρηση της ανεργίας για μια τουλάχιστον τριακονταετία σε υψηλά επίπεδα, ως αποτέλεσμα των κυρίαρχων πολιτικών, που θεωρούν ότι η ανεργία δημιουργείται από τις προστατευτικές πολιτικές και τον συνδικαλισμό, αύξησε σε ακόμη μεγαλύτερο βαθμό τα προβλήματα τόσο της ανεργίας, όσο και του συνδικαλισμού.²²⁰

Έτσι παρατηρεί ότι, σε όλες σχεδόν τις χώρες της Ε.Ε. “η μερική απασχόληση παρουσιάζει σαφή τάση αύξησης, ως ποσοστό της συνολικής απασχόλησης”, με εξαίρεση την Ελλάδα που κινείται σε χαμηλά γενικά ποσοστά και της Δανίας και της Σουηδίας που βρίσκονται σε υψηλά επίπεδα από το 1895. Μάλιστα, αυτή “η εξάπλωση των διαφόρων μορφών άτυπης και ευέλικτης απασχόλησης συνδέεται για τους πολλούς εργαζόμενους με επισφαλείς, χαμηλής ειδίκευσης και κακοπληρωμένες θέσεις εργασίας.²²¹ Θέσεις εργασίας που προσφέρουν μειωμένα κοινωνικά δικαιώματα, και απαιτούν συνεχή κατάρτιση, γιατί η συνεχώς εναλλασσόμενη είσοδος και έξοδος από την αγορά εργασίας το απαιτεί.

Αν προσθέσουμε και το γεγονός ότι πλέον τα περισσότερα συνδικάτα, παραιτήθηκαν από το αίτημα της υπέρβασης του καπιταλισμού, κυρίως μετά την κατάρρευση του λεγόμενου «υπαρκτού σοσιαλισμού», και περιορίστηκαν σε ένα ρόλο κοινωνικού εταίρου, υιοθετώντας μία λειτουργία “«παραγόντων

---

²¹⁷ ο.π., σ.σ. 364-365.

²¹⁸ Παλαιολόγος Ν., 2006, *Εργασία και Συνδικάτα στον 21^ο Αιώνα*, Αθήνα: ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, σ. 183.

²¹⁹ ο.π., σ. 188.

²²⁰ ο.π., σ.σ. 189-190.

²²¹ ο.π., σ. 209.

τάξης και σταθερότητας» στο πλαίσιο του υπάρχοντος οικονομικού και κοινωνικού συστήματος”,²²² μπορούμε να κατανοήσουμε για πιο λόγο η συνδικαλιστική πυκνότητα σε επίπεδο Ε.Ε. των δεκαπέντε, για το 2003 δεν ξεπερνάει το 25%.²²³ Και αυτό με κάθε επιφύλαξη, καθώς δεν τηρούν όλες οι χώρες-μέλη τα ίδια κριτήρια για τα στοιχεία που δίνουν.

Έχοντας υπ’ όψη αυτά τα δεδομένα, θα προσπαθήσουμε να παρουσιάσουμε και τι συμβαίνει, μετά το ξέσπασμα της κρίσης, σε επίπεδο Ε.Ε., καθώς αποτελεί έναν από τους μεγαλύτερους παίκτες στην σκακιέρα της παγκόσμιας οικονομίας. Έτσι με βάση την ετήσια έκθεση του ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, “με την έλευση και εδραίωση της οικονομικής κρίσης, παρατηρείται πάγωμα των ονομαστικών κατώτατων μισθών σε διάφορες χώρες (Ιρλανδία, Τσεχία, Λιθουανία, Εσθονία.) ή χαμηλές ποσοστιαίες αυξήσεις (Γαλλία, Βέλγιο, Ολλανδία...), ωστόσο παρά την κρίση παρατηρούνται επίσης σημαντικές αυξήσεις των κατώτατων μισθών σε ορισμένες χώρες (Σλοβενία, Πολωνία, καθώς επίσης και στην Πορτογαλία και Ισπανία, αλλά στις δύο τελευταίες μόνο μέχρι το 2011).²²⁴

Παράλληλα κάνει ιδιαίτερη μνεία στην περίπτωση της Γερμανίας, καθώς οι συλλογικές συμβάσεις σε αυτή καλύπτουν μόλις το 60% των εργαζομένων στην Δυτική και το 48% στην Ανατολική Γερμανία, δημιουργώντας παράλληλα μια σειρά από ευέλικτες σχέσεις εργασίας, ενώ ταυτόχρονα “ οι χαμηλά αμειβόμενοι στην Γερμανία αποτελούν το 22,2% των μισθωτών με μέσο όρο 17% στην ΕΕ-27 και 14,8% στην Ευρωζώνη (Σουηδία 2,5%, Φιλανδία 5,9%, Γαλλία 6,1%, Βέλγιο 6,4%, Δανία 7,7%, Ιταλία 12,4%, Ιρλανδία 20,7%, Ην. Βασίλειο 22,1%) (Eurostat, Statistics in Focus 48/2012)”.²²⁵ Στοιχεία που δείχνουν την κατεύθυνση που θα πάρουν οι εξελίξεις σε αυτούς τους τομείς, όταν η οικονομία που αποτελεί την ατμομηχανή της Ε.Ε., βαδίζει σε αυτό το δρόμο.

Σχετικά με τα επίπεδα ανεργίας η έκθεση παρατηρεί ότι οι χώρες χωρίζονται σε τέσσερις ομάδες, Νορβηγία και Σουηδία με ανεργία κάτω του 5%, ακολουθούν άλλες 11 χώρες με ανεργία από 5-10%, (μεταξύ των οποίων Ολλανδία, Μάλτα, Λουξεμβούργο, Γερμανία), ακολουθούν χώρες με ανεργία

²²² Παλαιολόγος Ν., 2006, ο.π., σ. 63.

²²³ οπ., σ. 156.

²²⁴ Ετήσια Έκθεση, 2014, *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, Αθήνα: ΙΝΕ/ΓΣΕΕ, σ. 160.

²²⁵ οπ., σ. 168.

μεταξύ 10-15%, όπως Βουλγαρία, Σλοβακία, Ιταλία και Ιρλανδία, και τέλος οι χώρες με ανεργία που ξεκινάει κοντά στο 20% και φτάνει ως το 28% (Ελλάδα, Ισπανία, Ουγγαρία).²²⁶ Τα στοιχεία αυτά δείχνουν κατά τη γνώμη μας ότι οι πιο ισχυρά οικονομικά χώρες και αυτές με επίπεδα κοινωνικής πρόνοιας υψηλά πριν την κρίση, έχουν καταφέρει να την αντιμετωπίσουν με μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα. Αν και στα επίπεδα της ανεργίας των νέων²²⁷ παρουσιάζουν τα διπλάσια ποσοστά σε σχέση με το γενικό ποσοστό, και ταυτόχρονα αυξάνονται σε όλες σχεδόν τις χώρες τα ποσοστά της μη – εθελοντικής μερικής απασχόλησης,²²⁸ γεγονός που επίσης μπορούμε να πούμε ότι οφείλεται στις οικονομικές ιδιαιτερότητες της κάθε χώρας.

Και βέβαια πρέπει να αναφέρουμε ότι όλες οι νομοθεσίες της Ε.Ε. σχετικά με τα ζητήματα που θίξαμε, αφορούν στην ενίσχυση και επέκταση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης με διαφόρων τύπων συμβάσεων, ακόμη και με μαθητεία. Κατάργηση συλλογικών συμβάσεων, και διευκόλυνση των απολύσεων, ώστε να μειωθούν ακόμη περισσότερο, οι ήδη μειωμένοι μισθοί, περιορισμός των απεργιών και άρα περιορισμός και της δυνατότητας να διεκδικηθεί κάποιος όρος εργασίας που θα βελτιώνει την ζωή των εργαζομένων, και πολλά άλλα.²²⁹ Αφορούν δηλαδή, τη στρατηγική της Ε.Ε. που είναι η αύξηση της παραγωγικότητας, μέσα από την ενίσχυση της προσπάθειας για την επίτευξη των παραπάνω στόχων, όπως άλλωστε δηλώνεται στην ανανεωμένη στρατηγική της Λισαβόνας,²³⁰ στρατηγική που διαμορφώθηκε πριν το ξέσπασμα της κρίσης,

Μέσα σε αυτά τα πλαίσια διαμορφώνεται και το σύγχρονο εργασιακό τοπίο, κύριο χαρακτηριστικό του οποίου είναι η ευελιξία στην αγορά εργασίας και οι ελαστικές σχέσεις εργασίας. Η λογική πάνω στην οποία στηρίζεται αυτή η ευελιξία, δεν είναι άλλη από την προσπάθεια που καταβάλλεται για την μείωση του εργατικού κόστους. Μια μείωση, που όπως ήδη έχει δειχτεί και στο πρώτο μέρος, διευρύνει το ποσό της αποσπώμενης υπεραξίας. Και βέβαια η ευελιξία δεν αφορά μόνο τις ίδιες τις εργασιακές σχέσεις καθ' εαυτές,

---

²²⁶ Ετήσια Έκθεση, 2014, ο.π., σ. 228.

²²⁷ ο.π., σ. 230.

²²⁸ ο.π., σ. 233.

²²⁹ Ο.π., σ.σ. 293-303.

²³⁰ Communication to the spring European Council, 2005, *Working together for growth and jobs. A new start for the Lisbon Strategy*, Brussels: Commission of European Communities, p. 13.

αλλά και τη μετακίνηση μεταξύ εργασίας και ανεργίας, την μετακίνηση στο εσωτερικό των επιχειρήσεων καθώς και την μετακίνηση από την αγορά εργασίας στη συνταξιοδότηση. Αποτελεί με λίγα λόγια μια λογική που, καθορίζει το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του κάθε ανθρώπου, γι' αυτό και από τη πλευρά της Ε.Ε. έχει προστεθεί σαν απαραίτητος όρος για την ευελιξία και η ασφάλεια. Χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι αυτές οι δύο λογικές προχωράνε πάντα μαζί, ώστε να επιτυγχάνεται ο στόχος της δημιουργίας περισσότερων και καλύτερων θέσεων εργασίας, που έχει τεθεί από τη στρατηγική της Λισαβόνας.²³¹

Ωστόσο η πραγματικότητα είναι πολύ διαφορετική από αυτό που θέτει ως στόχο η στρατηγική της Λισαβόνας και η ανανεωμένη της εκδοχή. Οι ευέλικτες εργασιακές σχέσεις οδηγούν σε υποβάθμιση των όρων διαβίωσης, αφού αφορούν εργασία περιστασιακή με όρους ημιαπασχόλησης, με συνεχείς εναλλαγές από την εργασία στην ανεργία, και με μισθούς και ασφαλιστικά δικαιώματα, σαφώς κατώτερα από την πλήρη απασχόληση. Πλέον κάνουν θραύση οι συμβάσεις διαφόρων τύπου, από μιας μέρας μέχρι οκτώ μήνες, από συμβάσεις έργου ως την ανασφάλιστη εργασία μέσω των προγραμμάτων stage, ενώ πληθαίνουν και οι επινοικιαζόμενοι υπάλληλοι. Ταυτόχρονα όμως παρατηρείται και μία αύξηση των κερδών, απόρροια της πολιτικής των ελαστικών εργασιακών σχέσεων.²³² Θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι διακηρύξεις της Ε.Ε. υλοποιούνται κατά το ήμισυ, και μόνο όσον αφορά το κομμάτι της ελαστικοποίησης των εργασιακών σχέσεων, αφού το κομμάτι που αφορά την ασφάλεια, απέχει πολύ ακόμη και από το να αποτελεί μία προοπτική. Άλλωστε οι λεγόμενες ενεργητικές πολιτικές για την εργασία, που θεωρούν υπερβολή την πολιτική επιδότησης της ανεργίας, αποτελούν πολιτικές που προωθούν την επιδότηση των εργοδοτών για την πρόσληψη εργαζόμενου με σαφώς λιγότερα δικαιώματα από τους πλήρως απασχολούμενους. Στην ίδια κατεύθυνση κινούνται και οι αλλαγές στο συνταξιοδοτικό, αφού πλέον πρέπει να εργάζεσαι περισσότερα χρόνια, να

---

²³¹ Communication, ο.π., σ. 7.

²³² Για τα αριθμητικά στοιχεία που το υποστηρίζουν αυτό βλέπε Κουζής Γ., 2008, "Η σχέση του ατόμου με την κοινωνία αποτελεί προνομιακό πεδίο για την ανάπτυξη ποικιλίας μορφών κοινωνικής οδύνης", *Για μια κριτική και ριζοσπαστική ψυχολογία*, στο <http://criticalpsygreece.files.wordpress.com/2008/05/panagiotopoulos-kouzis.pdf>, τελευταία ενημέρωση 14/04/2015.

παίρνεις λιγότερη σύνταξη, αλλά και να μπορεί κανείς να εργάζεται σε κάποια περιστασιακή δουλειά και μετά τη σύνταξη.

Δεν είναι τυχαίο, για παράδειγμα, το γεγονός ότι στην Ελλάδα, μετά το ξέσπασμα της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης το 2007, η πλειοψηφία των μέτρων που έχουν παρθεί για την αντιμετώπιση της, αφορούν σχεδόν αποκλειστικά ζητήματα που άπτονται των εργασιακών σχέσεων και του εργασιακού κόστους. Και ενώ προσπαθούν να μας πείσουν ότι το πρόβλημα εντοπίζεται στο δημόσιο χρέος, προέκυψε μείωση των μισθών στον ιδιωτικό τομέα τέτοια, που η λεγόμενη «γενιά των 700» ευρώ να φαντάζει άπιαστο όνειρο.²³³ Παράλληλα προωθήθηκε η ουσιαστική κατάργηση των συλλογικών συμβάσεων, αφού πλέον οι μισθοί καθορίζονται είτε με ατομικές συμβάσεις, είτε στην καλύτερη περίπτωση με επιχειρησιακές. Τη στιγμή μάλιστα που στην πλειοψηφία των επιχειρήσεων δεν προβλέπεται η δυνατότητα ίδρυσης σωματείου λόγω του μικρού αριθμού των εργαζομένων. Παράλληλα είχαμε μείωση των συντάξεων και αύξηση των ορίων συνταξιοδότησης, και τρομακτική φορολογική επιδρομή στους εργαζόμενους και τους συνταξιούχους.²³⁴ Οι απολύσεις διευκολύνθηκαν μέσω της μείωσης της αποζημίωσης και προχωρούν σε περαιτέρω διευκόλυνση, μέσω της αύξησης του ορίου των ομαδικών απολύσεων· ενώ και οι προϋποθέσεις για την λήψη επιδόματος ανεργίας έγιναν πιο αυστηρές, μειώνοντας έτσι τον αριθμό των απολυομένων που το δικαιούνται, με ταυτόχρονη μείωση και του ποσού της επιδότησης.

Ερχόμενοι αντιμέτωποι με την πραγματικότητα, οφείλουμε να προβούμε σε ορισμένες σημαντικές παρατηρήσεις, οι οποίες προκύπτουν μέσα και από την περιγραφή των στοιχείων που παραθέσαμε. Καταρχήν πρέπει να σημειώσουμε ότι και οι δύο προσεγγίσεις, προσπαθούν να αφαιρέσουν τον κοινωνικό χαρακτήρα στις σχέσεις κεφαλαίου και εργασίας, αποκρύπτοντας στην ουσία τη σχέση που έχει η κάθε πλευρά με την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής. Επιπλέον, ακόμη και η εξάρτηση του εργάτη από τη μηχανή συνεχίζει να υφίσταται, έστω και με τη μορφή που την

²³³ Σύμφωνα με τη ΕΓΣΣΕ στο <http://ergatika.gr/sse/egsse/>, τελευταία ενημέρωση 18-9-2013.

²³⁴ Αποκαλυπτικό είναι ως προς αυτό το ρεπορτάζ του MEGA, όπου με βάση τα στοιχεία που παρουσιάζονται, μισθωτοί και συνταξιούχοι έχουν το μεγαλύτερο ποσοστό συμμετοχής στα έσοδα του κράτους από φόρους, στο <http://www.newsit.gr/default.php?pname=Video&catid=3&show=14884>, τελευταία ενημέρωση 18-9-2013.

παρουσιάζει ο Μαρκούζε, που θεωρεί ότι “η μηχανή είναι η ίδια ένα σύστημα εργαλείων και μηχανικών σχέσεων· επεκτείνει πολύ πέρα απ’ το άτομο την εργασιακή διαδικασία και η αυξανόμενη εξουσία της επιβεβαιώνεται απ’ το γεγονός ότι ο εργαζόμενος έχει σήμερα μια περιορισμένη «επαγγελματική αυτονομία» και ενσωματώνεται και αυτός στο σύνολο αυτών που θέτουν σε κίνηση και κατευθύνουν το τεχνικό σύνολο”.²³⁵

Ας μην ξεχνάμε όμως ότι με βάση τα στοιχεία που παραθέσαμε, η αστική τάξη πιέζει την εργατική τάξη κάτω από το ιστορικό όριο επιβίωσης της. Συνεπώς η απόσπαση υπεραξίας από την εργατική τάξη συνεχίζεται με αμείωτους ρυθμούς. Οπότε και στην αντίληψη που θεωρεί ότι “σε αντίθεση με τον προλετάριο του Μαρξ, ο νεοπρολετάριος δεν ορίζεται από την εργασία του”,²³⁶ ορίζοντας μόνο τη μη-τάξη ως ικανή να πραγματοποιήσει την υπέρβαση του καπιταλισμού,²³⁷ αντιστοιχεί η ίδια απάντηση. Σίγουρα, η σύγχρονη εργατική τάξη, δεν παρουσιάζει τα ίδια χαρακτηριστικά με προηγούμενες εποχές, όμως παραμένει εργατική τάξη, τουλάχιστον κατά την άποψη μας.

Ένα άλλο σημείο που θα θέλαμε να τονίσουμε σχετικά με τις δύο παραπάνω προσεγγίσεις, είναι το ζήτημα της ισότητας που διέπει τα μέλη της κοινωνίας, όπως αυτή προσεγγίζεται από μέρους τους. Οι διάφοροι διευθυντές και μάνατζερ, που οδήγησαν στη διάλυση της αστικής τάξης, είτε αποτελούν μια ενδιάμεση τάξη που αμείβεται πλουσιοπάροχα για την εξυπηρέτηση της κυρίαρχης τάξης, είτε αποτελούν κομμάτι της κυρίαρχης τάξης ως κάτοχοι μεριδίου του κεφαλαίου. Επομένως η δική τους λειτουργία δεν μπορεί να αποσπαστεί από την κερδοφόρα αξιοποίηση του κεφαλαίου και θα πρέπει να αντιμετωπίζονται από την εργατική τάξη όπως και οι κεφαλαιοκράτες.²³⁸

Τέλος όσον αφορά τις διάφορες ομάδες που συνέβαλαν στη δημιουργία του πλουραλισμού, έχουμε να παρατηρήσουμε ότι διάφορες

---

²³⁵ Marcuse H., 1971, *Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος*, (μετ. Λυκούδη Μπ.), Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 55.

²³⁶ Gorz A., 1986, *Αντίο Προλεταριάτο*, Αθήνα: Νέα Σκέψη, σ. 104.

²³⁷ ο.π., σ. 108.

²³⁸ Marcuse H., 1998, “Some Social Implications of Modern Technology,” in *Technology, War and Fascism, Collected Papers of Marcuse Herbert, Vol. 1*, ed. by Douglas Kellner, London & New York: Routledge, p.p. 157-162, <http://users.ipfw.edu/tankel/PDF/Marcuse.pdf>, τελευταία ενημέρωση 13/04/2015.

τέτοιες ομάδες, θεωρώντας ότι θα μπορούσαν να είναι πιο αποτελεσματικές αν συνεργάζονταν με τις μεγάλες επιχειρήσεις και οργανισμούς, ενσωματώθηκαν και αυτές στην κυρίαρχη τάξη πραγμάτων, μετατρέπόμενες σε μαζικά κόμματα έτοιμα να συμβάλουν στην διαιώνιση όλης αυτής της διαδικασίας που συμβάλει στην κυριαρχία της μηχανής (apparatus).²³⁹ Έτσι όμως, ο πλουραλισμός αποκτά μια απατηλή ιδεολογική υφή, καθώς δεν περιορίζει την χειραγώγηση και την ενσωμάτωση, απλά τις γενικεύει και τις διευκολύνει.²⁴⁰

Εξετάζοντας την σύγχρονη πραγματικότητα, είδαμε με παραστατικό τρόπο την κατάσταση την οποία βιώνει η σύγχρονη εργατική τάξη. Παρουσιάζει, ωστόσο, ιδιαίτερο ενδιαφέρον ότι αυτή η κατάσταση, την οποία και περιγράψαμε, δεν ανταποκρίνεται μόνο στα πλαίσια της Ε.Ε., ανταποκρίνεται στο σύνολο των χωρών του πλανήτη, όπου έχει επικρατήσει ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής. Με άλλα λόγια παρατηρούμε ότι η τάση του καπιταλισμού προς την παγκοσμιοποίηση, που διέβλεπε ο Μαρξ στην εποχή του, σήμερα μας έχει οδηγήσει να μιλάμε για την εποχή της παγκοσμιοποίησης.

Για να είμαστε όμως πιο ακριβείς θα πρέπει να μιλάμε για καπιταλιστική παγκοσμιοποίηση, ως μια μορφή διεθνοποίησης του κεφαλαίου και όχι απλά για παγκοσμιοποίηση, που άλλωστε αποτελεί ως έννοια και μια αφαίρεση. Γιατί μπορεί αναπτυγμένες διεθνείς ανταλλαγές να υπήρχαν και πριν τον καπιταλισμό,²⁴¹ αυτό όμως δεν σημαίνει ότι έχουν και τα ίδια χαρακτηριστικά. Και δεν τα έχουν γιατί ακόμη και οι πιο αφηρημένες έννοιες, που ισχύουν για όλες τις εποχές, «στον καθορισμένο χαρακτήρα αυτής της αφαίρεσης αποτελούν οι ίδιες εξίσου το προϊόν ιστορικών σχέσεων και έχουν την πλήρη τους ισχύ μονάχα γι' αυτές και μέσα σ' αυτές τις σχέσεις».²⁴² Άλλωστε οι αφηρημένες έννοιες δημιουργούνται «μονάχα εκεί που υπάρχει η πιο πλούσια συγκεκριμένη ανάπτυξη, εκεί που εμφανίζεται ένα πράγμα κοινό σε πολλά, κοινό σε όλα», όχι μόνο σαν «κατηγορία αλλά και στην

---

²³⁹ ο.π., σ.σ. 147-150.

²⁴⁰ Marcuze H., 1971, ο.π., σ. 76.

²⁴¹ Braudel F., *Η Δυναμική του Καπιταλισμού*, (μεταφ. Μπενβενίτσε Ρ.), Αθήνα : Αλεξάνδρεια, σ. 83.

²⁴² Μαρξ Κ., 1984, ο.π., σ. 70.

πραγματικότητα».²⁴³ Παράλληλα αντιμετωπίζουμε την εθνική κυριαρχία, ως την εθνική κυριαρχία των σύγχρονων καπιταλιστικών κρατών, στα πλαίσια ενός κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού και τη δημοκρατία, ως την αστική δημοκρατία που λειτουργεί μέσα στα πλαίσια αυτών των κρατών, σαν μορφή διαχείρισής αυτών των κρατών.

Με βάση το πλαίσιο που έχουμε περιγράψει, αναλύουμε τον σύγχρονο καπιταλισμό ως ιμπεριαλισμό, ως μια βαθμίδα ανάπτυξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, όπου ένα από τα πιο βασικά του χαρακτηριστικά είναι η κυριαρχία των μονοπωλίων. Γι' αυτό και μπορούμε να τον χαρακτηρίσουμε σαν «το μονοπωλιακό στάδιο του καπιταλισμού».²⁴⁴ Βέβαια θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι ήδη ο Μαρξ στο κεφάλαιο, αναφέρει χαρακτηριστικά του ιμπεριαλισμού, έστω και αν δεν χρησιμοποιεί τον όρο. Μιλάει για την τάση του καπιταλισμού να επεκτείνεται σε νέες αγορές, ακόμη και στο εξωτερικό, όπου το κριτήριο αυτής της επιλογής στηρίζεται στο αν το κεφάλαιο «μπορεί να απασχοληθεί στο εξωτερικό με μεγαλύτερο ποσοστό κέρδους.»²⁴⁵ Ενώ παράλληλα περιγράφει την τάση του καπιταλισμού προς το μονοπώλιο, καθώς και φαινόμενα που θα μας απασχολήσουν στην εξέταση του ιμπεριαλισμού, όπως η μετοχική εταιρεία.²⁴⁶

Στη συνέχεια και βασιζόμενοι στην ανάλυση του Λένιν, θα προσπαθήσουμε να περιγράψουμε τα βασικά χαρακτηριστικά του ιμπεριαλισμού, που θα μας βοηθήσουν να κατανοήσουμε καλύτερα τη σύγχρονη πραγματικότητα. Κατ' αρχήν θα ξεκινήσουμε με το γεγονός ότι χαρακτηρίζει τον ιμπεριαλισμό ως στάδιο του καπιταλισμού, προτείνοντας στην ουσία μία περιοδολόγηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Είναι άλλωστε ο κοινωνικός τρόπος της παραγωγής που καθορίζει και τα υπόλοιπα συνθετικά του στοιχεία, όπως η ανταλλαγή η διανομή και η κατανάλωση. Ενώ οι αλλαγές και οι μετασχηματισμοί στο εσωτερικό του είναι πλέον ένα φαινόμενο που μπορούμε να το παρατηρήσουμε άμεσα, με πιο πρόσφατο, παράδειγμα, τις αλλαγές που επέφερε η λεγόμενη τεχνολογική επανάσταση της πληροφορικής. Με βάση αυτή τη λογική λοιπόν τα βασικά χαρακτηριστικά του ιμπεριαλισμού είναι η συγκέντρωση της παραγωγής και του κεφαλαίου,

---

²⁴³ Μαρξ Κ., 1984, ο.π., σ. 69.

²⁴⁴ Λένιν Β.Ι., 1986, *Ο Ιμπεριαλισμός*, ο.π., σ. 88.

²⁴⁵ Μαρξ Κ., 2009, *Το Κεφάλαιο*, τόμος γ', ο.π., σ. 324.

²⁴⁶ ο.π., σ.550-551. Επίσης τόμος α', σ. 786-787.

που δημιουργεί τα μονοπώλια, τα οποία με τη σειρά τους κυριαρχούν όπως πριν λίγο είπαμε σε όλο το φάσμα της οικονομικής ζωής: η συγχώνευση του τραπεζικού με το βιομηχανικό κεφάλαιο και η δημιουργία μια ισχυρής χρηματιστικής ολιγαρχίας· η μεγάλη σημασία που αποκτά πλέον η εξαγωγή κεφαλαίων συγκριτικά με την εξαγωγή εμπορευμάτων· η συγκρότηση διεθνών μονοπωλιακών ενώσεων και το εδαφικό μοίρασμα της γης μεταξύ των μεγαλύτερων καπιταλιστικών δυνάμεων.²⁴⁷

Η περιγραφή μάλιστα των ενώσεων μεταξύ των καπιταλιστών, καθώς και μεταξύ των χωρών που περιγράφει ο Λένιν, μέσω της δημιουργίας των τραστ και καρτέλ, μας δείχνει ένα συνεχώς αυξανόμενο ανταγωνισμό τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό, σε ένα αδυσώπητο κυνήγι κερδών, που δεν έχει τέλος. Έτσι δεν υπάρχει μόνο η δημιουργία ενός διεθνούς συστήματος, αλλά η δημιουργία αυτού του συστήματος βασίζεται στα έθνη – κράτη. Δημιουργούνται έτσι μια σειρά αλληλεξαρτήσεων μεταξύ των χωρών, μέσα από το συνεχές αγώνα για το μοίρασμα των σφαιρών επιρροής, που βασίζεται σε ένα συσχετισμό δύναμης συνεχώς μεταβαλλόμενο, καθώς «δεν μπορεί να υπάρχει *ισόμετρη* ανάπτυξη των χωριστών επιχειρήσεων, τραστ, κλάδων της βιομηχανίας και χωρών».²⁴⁸ Μάλιστα πέρα από τις σχέσεις εξάρτησης που μπορεί να δημιουργούνται με τις αποικίες αναφέρει και διάφορες περιπτώσεις ανεξάρτητων χωρών που βρίσκονται μπλεγμένες σε μία κατάσταση διάφορων τρόπων «οικονομικής και διπλωματικής εξάρτησης»²⁴⁹. Γεγονός που μας οδηγεί να συμπεράνουμε ότι όταν μιλάμε για ιμπεριαλισμό, δεν αφορά τελικά μόνο τις μεγάλες δυνάμεις που άλλωστε περιγράφει και ο Λένιν. Άλλωστε καθώς το κεφάλαιο επεκτείνεται, για να μπορέσει να λειτουργήσει ως τέτοιο, πρέπει να εγκαθιδρύει και τις αντίστοιχες παραγωγικές σχέσεις. Με αυτό τον τρόπο μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι μέσα σε αυτό το διεθνές σύστημα του ανταγωνισμού και της συνεργασίας, μπορούν να υπάρχουν διάφορες βαθμίδες, για την κατάταξη των χωρών, ανάλογα με τη δυναμικότητα τους.

Εδώ θα πρέπει να τονίσουμε ότι το κράτος παραμένει βέβαια ένα κράτος στην υπηρεσία της αστικής τάξης, ώστε να διευκολύνονται οι

---

²⁴⁷ Λένιν Β.Ι., 1986, *Ο Ιμπεριαλισμός*, ο.π., σ. 89.

²⁴⁸ ο.π., σ. 120.

²⁴⁹ ο.π., σ. 85.

εξαγωγείς στην καλύτερη τοποθέτηση τους στον διεθνή ανταγωνισμό. Το κράτος άλλωστε παραμένει δημιουργήμα της κοινωνίας, η οποία με τη σειρά της διαμορφώνεται από τον τρόπο παραγωγής και τις αντίστοιχες παραγωγικές σχέσεις που δημιουργούνται. Έτσι δεν αποτελεί τον εκπρόσωπο του γενικού καλού, αλλά «την πολιτική έκφραση της ταξικής δομής που ενυπάρχει στην παραγωγή».²⁵⁰ Αυτός είναι και ο λόγος που όλες οι λειτουργίες του, ακόμη και ο πόλεμος, αποτελούν μέσα για την επίτευξη των καλύτερων δυνατών θέσεων στον διεθνή ανταγωνισμό για την αστική τάξη που εξυπηρετούν, όπως άλλωστε αποδείχτηκε και από τους δύο παγκοσμίους πολέμους που έζησε ο πλανήτης με το πέρασμα του καπιταλισμού στο στάδιο του ιμπεριαλισμού. Παράλληλα θα πρέπει να τονίσουμε ότι, για την επίτευξη των σκοπών τους, τα μονοπώλια δεν αρκούνται μόνο στις υπηρεσίες που τους παρέχει το κράτος, χρειάζονται και την εργατική τάξη. Γι' αυτό διαθέτουν ένα μέρος των κερδών τους «για να εξαγοράζουν ορισμένα στρώματα των εργατών, ώστε να τους πάρουν με το μέρος τους. Για το σκοπό αυτό χρησιμοποιούνται διάφοροι θεσμοί, όπως το κοινοβούλιο, τα συνδικάτα κ.λ.π. και με τη δημιουργία διάφορων δικτύων διαπλοκής προσπαθούν να πετύχουν την εξαγορά της εργατικής τάξης, μια μέθοδος η οποία χρησιμοποιείται παράλληλα με της μεθόδους καταστολής. Είναι άλλωστε η εποχή που η διεύρυνση του εκλογικού δικαιώματος και η δημιουργία μαζικών εργατικών κομμάτων όπως η σοσιαλδημοκρατία, συνέβαλαν επίσης προς αυτή την κατεύθυνση. Γι' αυτό και θα λέγαμε ότι φαίνεται σωστή η θέση του Μαρξ, που υποστηρίζει ότι πρώτο βήμα για την εργατική επανάσταση είναι «η κατάκτηση της δημοκρατίας».²⁵¹

Επιπλέον θα θέλαμε να τονίσουμε, ότι η ανάδειξη των μονοπωλίων, μέσω της συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης του κεφαλαίου και η κυριαρχία του χρηματιστικού κεφαλαίου, ακολουθήθηκε και από αλλαγές στην οργάνωση της παραγωγής, με το μοντέλο του τείλορισμού – φορντισμού να κάνει την εμφάνιση του. Παράλληλα όμως είναι και η εποχή που το κράτος παρεμβαίνει στην οικονομία, μέσω των κρατικών επιχειρήσεων, της μαζικής φορολογίας, αλλά και τη δημιουργία του κράτους πρόνοιας. Ειδικά για το τελευταίο οι εργατικοί αγώνες και η ύπαρξη του «υπαρκτού» σοσιαλισμού

²⁵⁰ Carnoy M., 1990, *Κράτος και Πολιτική Θεωρία*, Αθήνα: Οδυσσέας, σ. 69.

²⁵¹ Μαρξ Κ., & Ένγκελς Φ., ο.π., σ. 71.

βοήθησαν αρκετά για τη δημιουργία του. Όλα αυτά που περιγράψαμε συνέβαλαν ώστε ειδικά μετά τον Β' ΠΠ, το σύνολο των καπιταλιστικών χωρών, να γνωρίσει μία περίοδο ανάπτυξης χωρίς προηγούμενο που διήρκεσε μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '60. Επιπλέον θα θέλαμε να σημειώσουμε ότι η ανάλυση του Λένιν για τον ιμπεριαλισμό δεν αναδεικνύει μόνο την ένταση των εκμεταλλευτικών χαρακτηριστικών του καπιταλισμού, αλλά ταυτόχρονα και την πολιτική δυνατότητα ανατροπής του.

Η δεκαετία του '70 χαρακτηρίζεται από τη σταδιακή κάμψη των κερδών, την ανάπτυξη των εργατικών διεκδικήσεων και τη βελτίωση των ανταγωνιστών των Η.Π.Α., παράγοντες που συνέβαλαν να αρχίσει μια περίοδος κρίσης, που θα εκδηλωθεί ως πετρελαϊκή κρίση και κρίση του διεθνούς νομισματικού συστήματος. Συνέπεια των παραπάνω είναι ότι στο τέλος της δεκαετίας αρχίζουν να εφαρμόζονται σημαντικές αλλαγές και μετασχηματισμοί στο μοντέλο της ιμπεριαλιστικής συσσώρευσης. Η εισαγωγή νέων τεχνολογιών και οι νέοι τρόποι οργάνωσης της παραγωγής, που χαρακτηρίζονται από μεγαλύτερη ευελιξία· δίνουν έμφαση στο συνδυασμό μαζικής παραγωγής και ποιότητας προϊόντων και μεγαλύτερη δυνατότητα των εργαζόμενων για λήψη αποφάσεων στη διάρκεια της παραγωγής· η επέκταση της ευελιξίας γενικά στις εργασιακές σχέσεις· οι ιδιωτικοποιήσεις και η αλλαγή του ρόλου του κράτους σε κράτος στρατηγείο· η συμπίεση των μισθών και του εργατικού κόστους συνολικά μέσω των παρατεταμένων περιόδων λιτότητας· η δημιουργία των πολυκλαδικών – πολυεθνικών μονοπωλίων και η δημιουργία περιφερειακών ενώσεων· όλα αυτά αποτελούν την αιχμή του δόρατος στην επίθεση που έχει εξαπολύσει το κεφάλαιο απέναντι στην εργατική τάξη εδώ και δεκαετίες.

Η κρίση μάλιστα που ξέσπασε το 2008 αυξάνει σε ένταση την πορεία αυτών των αλλαγών, σε τέτοιο μάλιστα βαθμό, που μας δημιουργεί το ερώτημα, μήπως πρέπει να στραφούμε προς μία διερεύνηση για το κατά πόσο αυτές οι ποιοτικές αλλαγές μπορεί και να σημαίνουν το πέρασμα του καπιταλισμού σε ένα νέο στάδιο. Επειδή, όμως, θεωρούμε ότι στο πλαίσιο της έρευνας μας θα ήταν παράτολμο να επιχειρήσουμε ένα τέτοιο πόνημα, θα αρκεστούμε στη διατύπωση του ερωτήματος με την επισήμανση ότι υπάρχει

αξιόλογη επιχειρηματολογία,²⁵² που υποστηρίζει ότι από τις αλλαγές αυτές δεν προκύπτει η ανάδειξη ενός νέου σταδίου του καπιταλισμού.

Από την άλλη μεριά όμως, είναι επιτακτικό να αναζητήσουμε εκείνους τους τρόπους, μέσα από τους οποίους η εργατική τάξη θα προσπαθήσει να επιχειρήσει την ανατροπή της υπάρχουσας κατάστασης. Και αν κάποτε η Σοβιετική ένωση αποτελούσε πρότυπο για τον τρόπο μετάβασης στην σοσιαλιστική κοινωνία, η κατάρρευση του λεγόμενου «Ανατολικού Μπλοκ», απέδειξε ότι κάτι τέτοιο δεν ίσχυε. Οι λόγοι, οι οποίοι οδήγησαν στην κατάρρευση είναι πολλοί και δεν θα μπορούσαμε να τους αναλύσουμε διεξοδικά. Αντίθετα θα περιοριστούμε να αναφέρουμε ενδεικτικά, ορισμένους μόνο· όπως ήταν η αντίληψη για το σοσιαλισμό σε μία μόνη χώρα, το ότι από τα πρώτα χρόνια αυτονομήθηκε από την εργατική τάξη η γραφειοκρατία, μέχρι να φτάσουμε στην «Περεστρόικα» που αποτέλεσε τελικά το κύκνειο άσμα του λεγόμενου «Ανατολικού Μπλοκ». Παράλληλα όμως θα πρέπει να είμαστε και προσεκτικοί στον τρόπο με τον οποίο θα αντιμετωπίσουμε το γεγονός, δείχνοντας τον απαραίτητο σεβασμό σε τόσες χιλιάδες ανθρώπους, που έστω προσπάθησαν να υψωθούν σε συνειδητά επαναστατικά υποκείμενα, στην προσπάθεια τους να ανατρέψουν μία καταπιεστική εξουσία.

Το μόνο σίγουρο είναι ότι για να μπορέσεις να προσεγγίσεις τον οποιοδήποτε δρόμο στο ζήτημα της συγκρότησης της σύγχρονης εργατικής τάξης, τη μεγαλύτερη σημασία έχει τελικά το σημείο εκκίνησης αυτής της προσπάθειας. Από τη δική μας σκοπιά, η εκκίνηση τοποθετείται στις ποιοτικές αλλαγές που έχουν συντελεστεί στο σύγχρονο καπιταλισμό, όπως αυτές αναδείχτηκαν μέσα από την ανάλυση μας.

Το πρώτο που θα πρέπει να έχουμε κατά νου είναι οι μεταβολές που συντελούνται στην οργάνωση της εργασίας, με αποτέλεσμα η σύγχρονη εργατική τάξη, αυτή η νέα εργατική βάρδια, της ανασφάλειας και της περιπλάνησης, που δημιουργεί ο καπιταλισμός, προκειμένου να ξεπεράσει την κρίση του. Ίσως είναι λίγο αδόκιμο, αλλά μοιάζει σαν να μην έχει διανύσει όλο το δρόμο μέχρι να αποκτήσει ταξική συνείδηση, παρά το γεγονός ότι αποτελεί την πιο μορφωμένη, ίσως, γενιά της εργατικής τάξης. Με δεδομένο το χαρακτηριστικό της συνεχούς περιπλάνησης, που κάνει σχεδόν αδύνατη τη

---

²⁵² Ρούσης Γ., ο.π., σ.σ. 240-257.

συμμετοχή στα συνδικάτα, το πρώτο πράγμα που πρέπει να έχουμε κατά νου είναι η δημιουργία εκείνων των συλλογικών μορφών, που θα μπορέσουν να την δραστηριοποιήσουν – λαμβάνοντας πάντα υπ' όψη μας ότι δεν έχει τη δυνατότητα να συμμετάσχει σε κάποιο συνδικάτο. Ταυτόχρονα χρειάζεται να στρέψουμε το ενδιαφέρον μας και στη δημιουργία νέων συνδικάτων γενικά, αλλά και δομής συνδικαλιστικού κινήματος, καθώς στα υπάρχοντα κυριαρχεί η λογική της συναίνεσης των κοινωνικών εταίρων.

Στη συνέχεια, θα πρέπει να αναζητήσουμε εκείνο τον κομματικό φορέα που θα είναι σε θέση να ανυψώσει τη συνείδηση της εργατικής τάξης, μέχρις του σημείου εκείνου που θα δίνει τη δυνατότητα στην εργατική τάξη να διεξάγει τον πιο ανυποχώρητο πολιτικό αγώνα ενάντια στην αστική τάξη. Και ενώ θα πρέπει να ακολουθείται η προτροπή του Λένιν που θέλει την εργατική τάξη να φτάνει και να ξεπερνάει το κομματικό – και όχι μόνο – επίπεδο της πρωτοπορίας, απ' την άλλη μεριά θα πρέπει να ακολουθείται το παράδειγμα του Μαρξ όσον αφορά τη συμμετοχή των διανοουμένων. Ο εκπαιδευτικός και συμβουλευτικός χαρακτήρας θα πρέπει να ακολουθεί μία αμφίδρομη διαδρομή. Η ανάπτυξη, άλλωστε, της μαρξιστικής σκέψης στη διαδρομή δύο αιώνων, έχει αναδείξει διάφορα ρεύματα σκέψης που θα μπορούσαν να ανταποκριθούν στο ρόλο της πρωτοπορίας. Οπότε κάθε οργανωτικό μόρφωμα της εργατικής τάξης πρέπει να χαρακτηρίζεται από μια μετωπική, παρά μια κομματική λογική.

Μία τέτοια λογική που προϋποθέτει ότι η συμμετοχή στις διαδικασίες συγκρότησης του επαναστατικού υποκειμένου, θα έχει εκπαιδευτική χροιά για όλους τους συμμετέχοντες, θα πρέπει να βασίζεται σε αιρετούς και ανακλητούς αντιπροσώπους. Αν η Κομμούνα και μετέπειτα τα Σοβιέτ, αποτελούν το παράδειγμα για την οργάνωση της επαναστατικής διαδικασίας, θα πρέπει εξίσου να αποτελούν το παράδειγμα και στο επίπεδο της καθημερινής πάλης. Εν προκειμένω θα πρέπει να μην ξεχνάμε, ποτέ ότι στο σύνολο της εργατικής τάξης ενυπάρχουν τόσο η τάση της υποταγής που συνδέεται με τα συμφέροντα του κεφαλαίου όσο και η τάση της χειραφέτησης, που συνδέεται με τα συμφέροντα της εργατικής τάξης. Επομένως η οποιαδήποτε αλλαγή της συνείδησης που προϋποθέτει την ηγεμονία της τάσης της χειραφέτησης πρέπει να έχει ως σημείο εκκίνησης για τον κάθε επαναστάτη τον ίδιο του τον εαυτό.

Ο αγώνας όμως για την ηγεμονία της τάσης της χειραφέτησης πρέπει να διεξάγεται σε όλα τα επίπεδα, γι' αυτό και παίζει καθοριστικό ρόλο στην επίτευξη των απαραίτητων συμμαχιών, αλλά και για τις σχέσεις μεταξύ του αυθόρμητου και του συνειδητού στην ταξική πάλη. Με αυτή τη λογική μπορεί να γίνει περισσότερο κατανοητό, γιατί ο κομματικός φορέας αποτελεί το πρωταρχικό στοιχείο στη σχέση αυτή και η εργατική ένωση το καθοριστικό. Άλλωστε αν είναι να πραγματοποιηθεί η επαναστατική διαδικασία, κάποια στιγμή, αυτή μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο από την εργατική τάξη. Το ζήτημα αυτό, συνδέεται και με τη σχέση τακτικής – στρατηγικής, όπου πρέπει πάντα να έχει την πρωτοκαθεδρία ο στρατηγικός στόχος, δηλαδή η επανάσταση να καθορίζει την κάθε φορά επιλεγμένη τακτική, σύμφωνα και με την εκάστοτε συγκυρία. Αυτή η λογική είναι, που σηματοδοτεί και την ανάγκη για την ενότητα πολιτικού και οικονομικού αγώνα, αφού κάθε πολιτικός αγώνας είναι ταυτόχρονα και ταξικός· ενώ ταυτόχρονα πρέπει να αποκτήσει και διεθνιστικά χαρακτηριστικά, παρά το γεγονός ότι στη μορφή του θα έχει χαρακτήρα ενάντια στην εθνική αστική τάξη. Αποτελεί για το λόγο αυτό, και μια απάντηση απέναντι στην παγκοσμιοποίηση, όπως αυτή συγκροτείται στη σύγχρονη εποχή.

Επίλογος

Κλείνοντας αυτή την εργασία μας, θα προσπαθήσουμε να σταχυολογήσουμε τα βασικότερα σημεία, που θεωρούμε ότι αναδείχθηκαν, μέσα από την ανάλυση μας. Έτσι, το βασικό στοιχείο που θα θέλαμε να αναδείξουμε είναι ο καθοριστικός ρόλος, που έχει η παραγωγή και η εργασία, όταν επιχειρούμε να προσδιορίσουμε τα βασικά στοιχεία του σύγχρονου καπιταλισμού. Θεωρούμε μάλιστα, ότι δείξαμε σε ικανοποιητικό βαθμό τα βασικά στοιχεία της μαρξικής σκέψης, που μπορούν να συμβάλουν σε μία ανάλυση των τρόπων παραγωγής. Πιο συγκεκριμένα δείξαμε ότι η ανάλυση ενός τρόπου παραγωγής πρέπει να ξεκινάει από τη παραγωγή, η οποία καθορίζει τόσο την διανομή, όσο και την ανταλλαγή και την κατανάλωση. Σε ένα πολύ μικρότερο βαθμό, όχι τόσο ικανοποιητικό, δείξαμε με ποιο τρόπο διαφοροποιείται η εργασία, ανάμεσα σε μια καπιταλιστική κοινωνία και μια σοσιαλιστική κοινωνία κεντρικού σχεδιασμού.

Επιπλέον αναδείξαμε τον εκμεταλλευτικό χαρακτήρα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, η οποία επιτυγχάνεται στη βάση της διαδικασίας της ανταλλαγής μεταξύ εργάτη και κεφαλαιοκράτη, η οποία χαρακτηρίζεται από ανισότητα. Ανισότητα που προκύπτει από το γεγονός, ότι ο κεφαλαιοκράτης κατέχει τα μέσα παραγωγής, ενώ ο εργάτης είναι ιδιοκτήτης μόνο της εργατικής του δύναμης. Ταυτόχρονα είδαμε τον τρόπο με τον οποίο αποσπάται η υπεραξία, τόσο στη σχετική, όσο και στην απόλυτη μορφή της. Επίσης θεωρούμε σημαντικό ότι, παρουσιάσαμε τον τρόπο με τον οποίο η ατομική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής, αποτελεί εκείνο τον παράγοντα που οδηγεί στην αποξένωση τον άνθρωπο από το προϊόν της παραγωγής του και κατ' επέκταση από τον εαυτό του, τη φύση, και τους άλλους ανθρώπους.

Στη συνέχεια, είχαμε τη δυνατότητα να συγκρίνουμε το θεωρητικό πλαίσιο της νεοκλασικής θεωρίας για την εργασία και του μεταμοντερνισμού, με μελέτες που περιγράφανε την πραγματικότητα. Μέσω αυτής της σύγκρισης μας δόθηκε η δυνατότητα, έστω και ενδεικτικά, να διαπιστώσουμε ότι στο σύγχρονο καπιταλισμό, τα άτομα δεν έχουν γενικά τις ίδιες ευκαιρίες, τουλάχιστον σε σχέση με τα ζητήματα της εργασίας. Φάνηκε αντίθετα, ότι ο σύγχρονος καπιταλισμός εξακολουθεί να λειτουργεί με βάση το κέρδος, που προέρχεται από την ιδιοποίηση απλήρωτης ξένης εργασίας. Εξίσου, όμως

σημαντικές αναδείχθηκαν και οι συνέπειες που προκαλεί η αποξένωση του παραγωγού από το προϊόν της παραγωγής του,

Ενδιαφέρον επίσης παρουσίασε το γεγονός, ότι τόσο η αστική τάξη όσο και η εργατική τάξη, δημιουργήθηκαν από μια διαδικασία με παρόμοια χαρακτηριστικά, δηλαδή μέσα από την ταξική πάλη. Μπορούμε μάλιστα να υποστηρίξουμε, ότι η ιστορία της ανθρωπότητας χαρακτηρίζεται όντως από την ταξική πάλη. Τουλάχιστον από τότε που ανακαλύφτηκε η γραφή και μετά. Ωστόσο παραμένει το γεγονός ότι, τουλάχιστον για το πλαίσιο της εργασίας μας, δεν διερευνήσαμε τι ισχύει, πριν την ανακάλυψη της γραφής. Ίσως θα έπρεπε να το διερευνήσουμε έστω και επιφανειακά το θέμα, παρά το γεγονός ότι θεωρήσαμε δεν ταίριαζε στην προσπάθειά μας.

Παράλληλα όμως, είδαμε τη διαδρομή που πρέπει να ακολουθήσει η εργατική τάξη, ώστε να γίνει τάξη για τον εαυτό της. Μία διαδρομή δύσκολη, καθώς ανακύψαν διάφορα ζητήματα στην πορεία της διερεύνησης. Το πρώτο είναι ότι οι συνθήκες εμφάνισης, αλλά και συγκρότησης, της εργατικής τάξης, εμπειριέχουν από την αρχή το διαχωρισμό μεταξύ πολιτικού και οικονομικού αγώνα, δυσκολεύοντας έτσι τις προσπάθειες ανάπτυξης της ταξικής συνείδησης, που είναι τόσο απαραίτητη για να συγκροτηθεί η εργατική τάξη για τον εαυτό της.

Ακόμη ένα δύσκολο σημείο, θεωρούμε ότι αποτελεί η σχέση της εργατικής τάξης με την πρωτοπορία. Το γεγονός ότι οι διανοούμενοι της εποχής του Μαρξ, προέρχονται από την αστική τάξη, διαφοροποιεί σε μεγάλο βαθμό το ζήτημα, καθώς μιλάμε για μια τελείως διαφορετική εποχή. Ιδιαίτερα αν αναλογιστούμε τις δυνατότητες της σημερινής εργατικής τάξης, η οποία είναι η πιο μορφωμένη εργατική τάξη που έχει υπάρξει. Μπορούμε όμως να υποστηρίξουμε ότι ο τρόπος που αντιμετώπισε το ζήτημα ο Μαρξ, μπορεί να συμβάλει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο, στην συγκρότηση του σύγχρονου επαναστατικού υποκειμένου. Καθώς όπως είδαμε, ο Λένιν έδινε πολύ μεγάλη σημασία στο ρόλο των διανοούμενων, ενώ η Λούξεμπουργκ έδινε αντίστοιχα μεγαλύτερη βαρύτητα στο αυθόρμητο στοιχείο της εργατικής τάξης. Πάντως, το παράδειγμα της Κομμούνας και των Σοβιέτ, θεωρούμε ότι αποτελούν ένα καλό οδηγό για τη σύγχρονη εργατική τάξη, στην προσπάθειά της να διεξάγει τον δύσκολο αγώνα της ενάντια στην αστική τάξη. Κυρίως δε, πρέπει να

προκρίνουμε τη λογική των αιρετών και ανακλητών αντιπροσώπων που θα δημιουργήσουν ένα εργαζόμενο σώμα, τόσο εκτελεστικό, όσο και νομοθετικό.

Τέλος θεωρούμε ότι αναδείξαμε, πως η μαρξική ανάλυση μπορεί να αποτελεί τον οδηγό μιας προσπάθειας για την κατανόηση του σύγχρονου καπιταλισμού, αλλά και της αναζήτησης του τρόπου συγκρότησης του σύγχρονου επαναστατικού υποκειμένου. Μπορέσαμε μάλιστα να διακρίνουμε και κάποιες ποιοτικές αλλαγές που έχουν συντελεστεί στα πλαίσια του σύγχρονου καπιταλισμού, σχετικά με τη συγκρότηση του υποκειμένου. Αλλαγές που για τις κυρίαρχες αντιλήψεις αντιμετωπίζονται σαν μια φυσιολογική εξέλιξη προς την κατάκτηση της ισότητας, αλλά για μας σημαίνουν διεύρυνση των υπό εξέταση θεμάτων· για παράδειγμα, κατά πόσο αυτές οι αλλαγές μπορεί να οδηγούν προς ένα νέο στάδιο του καπιταλισμού. Είναι επομένως φανερό ότι, για να γίνει εφικτό το πέρασμα από το βασίλειο της ανάγκης στο βασίλειο των επιθυμιών, χρειάζεται μία βαθύτερη μελέτη του σύγχρονου καπιταλισμού, και ενδεχομένως ένας επαναπροσδιορισμός του αναγκαίου θεωρητικού πλαισίου.

Βιβλιογραφία & αρθρογραφία

- Αντωνοπούλου Ν. Μ., 2000, *Κοινωνική Πράξη και Υλισμός, Σπουδή στην Κοινωνιολογία της Γνώσης*, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Arthur C.J., 1978, "Labour : Marx's concrete Universal", *Inquiry*, 21.
- Bloch M., 1990, *Marxism and Anthropology*, New York: Oxford University press.
- Braudel F. , *Η Δυναμική του Καπιταλισμού*, (μεταφ. Μπενβενίτσε Ρ.), Αθήνα : Αλεξάνδρεια.
- Carnoy M., 1990, *Κράτος και Πολιτική Θεωρία*, Αθήνα: Οδυσσέας.
- Communication to the spring European Council, 2005, *Working together for growth and jobs. A new start for the Lisbon Strategy*, Brussels: Commission of European Communities.
- Ετήσια Έκθεση, 2014, *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, Αθήνα: ΙΝΕ/ΓΣΕΕ.
- ΕΓΣΣΕ στο <http://ergatika.gr/sse/egsse/>, τελευταία ενημέρωση 18-9-2013.
- Gorz A., 1986, *Αντίο Προλεταριάτο*, Αθήνα: Νέα Σκέψη.
- Θεοχαράκης Ν., 2005, *Η νεοκλασική θεωρία της εργασίας. Μια κριτική επισκόπηση της οικονομικής σκέψης*, Αθήνα: Τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδάνος.
- Κονδύλης Π., 2007, *Η παρακμή του Αστικού Πολιτισμού, από τη μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή και από το φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Κουζής Γ., 2008, "Η σχέση του ατόμου με την κοινωνία αποτελεί προνομιακό πεδίο για την ανάπτυξη ποικιλίας μορφών κοινωνικής οδύνης", *Για μια κριτική και ριζοσπαστική ψυχολογία*, στο <http://criticalpsygreece.files.wordpress.com/2008/05/panagiotopoulos-kouzis.pdf>, τελευταία ενημέρωση 13/04/2015.
- Lenin V. I., *Άπαντα*, τ.39, σ.15, Αναφέρεται στο Παπαδόπουλος Μ., 2008, " Η κοινωνική ρίζα του ομπορτουισμού: «Εργατική αριστοκρατία», διάσπαση της εργατικής ενότητας", *Κομμουνιστική Επιθεώρηση. Θεωρητικό και πολιτικό όργανο της κεντρικής επιτροπής του ΚΚΕ*, τ.1, http://www.kke.gr/images/stories/arhtra/komep/koinon_riza_oport.pdf#page=5&zoom=auto,28,714, τελευταία ενημέρωση 20-04-2015.

- Λένιν Β. Ι., 1917, "Για τη δυαδική εξουσία", *Πράβντα*, αρ. φυλ. 29, 9 Απριλίου, στο http://www.antitetradia.gr/portal/images/klasika_keimena/lenin-keimena.pdf, τελευταία ενημέρωση: 14/04/2015.
- Λένιν Β. Ι., 1986, *Ο Ιμπεριαλισμός, Ανώτατο Στάδιο του Καπιταλισμού*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Λένιν Β.Ι., 1986, *Τι να κάνουμε*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Λένιν Β. Ι., 2007, *Κράτος και Επανάσταση*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Λιβιεράτος Δ., 2009-2010, «Ο Ελληνικός Καπιταλισμός Σήμερα», *Η Κρίση. Τριμηνιαία έκδοση πολιτικών κοινωνικών και οικονομικών μελετών*, τεύχος 9-10 (Οκτώβριος – Μάρτιος), Αθήνα: Εκδόσεις Αφρική και Αραβική Ανατολή.
- Λούκατς Γκ., 2001, *Ιστορία και Ταξική συνείδηση*, (α' έκδοση 1975), Αθήνα: Οδυσσέας.
- Λυμπεράκη Α., & Μουρίκη Α., 2003, *Η Αθόρυβη Επανάσταση, Νέες Μορφές Οργάνωσης της Παραγωγής και της Εργασίας*, Αθήνα: Gutenberg.
- Marcuze H., 1971, *Ο Μονοδιάστατος Άνθρωπος*, (μετ. Λυκούδη Μπ.), Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Marcuze H., 1998, "Some Social Implications of Modern Technology," in *Technology, War and Fascism, Collected Papers of Marcuse Herbert, Vol. 1*, ed. by Douglas Kellner, London & New York: Routledge, <http://users.ipfw.edu/tankel/PDF/Marcuse.pdf>, τελευταία ενημέρωση 13/04/2015.
- Marx K., *Provisional Rules of the Association* στο <https://www.marxists.org/history/international/iwma/documents/1864/rules.htm>, τελευταία ενημέρωση: 14/04/2015.
- Marx K., *Speech on the Seventh Anniversary of the International* στο https://www.marxists.org/archive/marx/bio/media/marx/71_10_15.htm, τελευταία ενημέρωση, 13/04/2015.
- Μαρξ Κ., *Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*, (τέταρτη έκδοση), Αθήνα: Εκδόσεις Γερ. Αναγνωστίδη.
- Μαρξ Κ., Ένγκελς Φ., *Το Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος – Οι Βάσεις του Κομμουνισμού*, Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο.
- Μαρξ Κ., & Ένγκελς Φ., 1997, *Η γερμανική ιδεολογία*, (μετ.-επιμ. Φιλίνη Κ.), τόμος α', Αθήνα: Gutenberg.

- Μαρξ Κ., 1984, *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας (Grundrisse)*, τόμος α', Αθήνα: Στοχαστής.
- Μαρξ Κ., 1984, *Μισθός, Τιμή, Κέρδος*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Μαρξ Κ., 1986, *Η 18^η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Μαρξ Κ., 2009, *Το Κεφάλαιο*, (α' έκδοση 1867), τόμος α', Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ Κ., 2009, *Το Κεφάλαιο*, (α' έκδοση 1894), τόμος γ', Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ Κ., 2010, *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ Κ., 2010, *Κριτική του Προγράμματος της Γκότα*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ Κ., 2011, *Ο Εμφύλιος Πόλεμος στη Γαλλία*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ Κ., 2012, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα 1844*, Αθήνα, Εκδόσεις Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο.
- Μαρξ Κ., 2012, *Οι Ταξικοί Αγώνες στη Γαλλία από το 1848 ως το 1850*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μηλιός Γ., 1995, "Σχετικά με τη θεωρία των κοινωνικών τάξεων (Από την Κλασική Πολιτική Οικονομία στη μαρξιστική θεωρία)", *Θέσεις*, τ.51, Απρίλιος – Ιούνιος, http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=499&Itemid=29, τελευταία ενημέρωση 15-03-2015.
- Μπογιόπουλος Ν., 2015, "Μία χώρα, δύο έθνη", *enikos.gr*, στο <http://www.enikos.gr/mpogiopoulos/271632,Mia-xwra-dyo-e8nh.html>, τελευταία ενημέρωση 13/04/2015.
- Παλαιολόγος Ν., 2006, *Εργασία και Συνδικάτα στον 21^ο Αιώνα*, Αθήνα: ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ.
- Pinch, J. Trevor & Wiebe, E. Bijker (1984), "The Social Construction of Facts and Artifacts: How the Sociology of Science and the Sociology of Technology Might Benefit Each Other," in *Social Studies of Science*, Vol. 14, <http://www.alice.id.tue.nl/references/pinch-bijker-1984.pdf>, τελευταία ενημέρωση 13-04-2015.

- “Ραγισμένη Δημοκρατία”, Η φτώχεια στη Γερμανία”, Στο *Κόκκινο*, <http://www.stokokkino.gr/article/1000000000004786/Ragismeni-Dimokratia-i-ftoxeia-sti-Germania>, τελευταία ενημέρωση 13/04/2015.
- Rifkin J., 1996, *Το Τέλος της Εργασίας και το Μέλλον της. Η δύση του παγκόσμιου εργατικού δυναμικού και το χάραμα της μετά-την-αγορά εποχής*. (Σειρά: «Λόγος», δ/ση-επιμ. Κοτζιάς Ν.), Αθήνα: «Νέα Σύνορα» - Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη.
- Ρούσης Γ., 1991, *Κομμουνισμός τέλος; Ή η αρχή της ιστορίας;*, Κοινωνική Επιστήμη Ι, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Uchida H., 1988, *Marx's Grundrisse and Hegel's Logic*, (ed. Terrell Carver), London & New York: Routledge.
- Σεϊτανίδης Δ., 2015, “Τα χρήματα των δανειστών πήγαν παντού, εκτός από τους Έλληνες”, *NEWSBOMB*, 28 Φεβρουαρίου, στο <http://www.newsbomb.gr/oikonomia/news/story/560353/ta-xrimata-ton-daneiston-pigan-pantoy-ektos-apo-toys-ellines>. , τελευταία ενημέρωση 13/4/2015.
- Χρύσης Α., 1996, Φιλοσοφία & Χειραφέτηση, *Το ζήτημα των διανοούμενων από τον Marx ως την Οκτωβριανή Επανάσταση*, Αθήνα: Ιδεοκίνηση.